

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

STRÖDDA MEDDELANDE OCH AKTSTYCKEN

- Adjunkt *Lars Edberg*, Stockholm: Liesmide
vid Igelfors och Skeberg samt vid Wira . . 113
Herr *Nils-Erik Eriksson*, Sveg: En receiptsam-
ling från 1700-talets Härjedalen 115

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Professor *Sture Lagercrantz*, Uppsala: Reflek-
tioner över en bibliografi 117
Orvar *Löfgren*: Fångstmän i industrisamhället.
Anmäld av professor *Sigfrid Svensson*, Lund 130
Nils-Arvid Bringéus: Bouppteckningar som eto-
logisk källa. Anmäld av landsantikvarie fil.
kand. *Ake Werdenfels*, Kristianstad 131
Från Gästrikland 1976 [Målaren *Hans Wik-
ström*]. Anmäld av amanuens fil. kand.
Göran Gudmundsson, Gävle 134
Sigurd Erixon: Byalag och byaliv. Anmäld av

- museichef fil. lic. *Bengt-Arne Person*, Var-
berg 134
Bordskik og borddækning. Anmäld av profes-
sor *Gösta Berg*, Stockholm 135
Blekingeboken 1978. Anmäld av professor *Sig-
frid Svensson* 136

KORTA BOKNOTISER

- Paul *Wilstadius*: Smoland i Upsalienses 137
Albert Sandklefs tryckta skrifter 1921—1977 138
Signe Uleskog, *Stephan Elg* (red): Kvarna-
måla, en bok om en bygd 138
Småländska kulturbilder 1976—77 138
Ur Nordals o. *Ur Vedbo* häraders domböcker
1613—1732 139

FÖRENINGSMEDDELANDE

- Styrelseberättelse 1977 140
Revisionsberättelse 140

RIG · ÅRGÅNG 61 · HÄFTE 4

1978

Föreningen för svensk kulturbistoria

Ordförande: Riksarkivarie *Åke Kromnow*

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Gösta Berg*

Intendent *Hans Medelius*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folklivsarkivet, 223 62 Lund.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 30 kr

Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1978

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET
OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

1978 ÅRGÅNG 61

REDAKTION

GÖSTA BERG · HANS MEDELIUS

SIGFRID SVENSSON

STOCKHOLM 1978

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSE

Riksarkivarie *Ake Kromnow* (ordf.), intendenten fil. kand. *Hans Medelius* (sekr. adr. Nordiska museet, 115 21 Stockholm), professor *Sigfrid Svensson* (Rigs redaktör, adr. Folklivsarkivet, Finngatan 8, 223 62 Lund), civilingenjör *Bo Westerberg* (skattm.), professor *Gösta Berg*, professor *Nils-Arvid Bringéus*, landsantikvarien, fil. lic. *Erik Hofrén*, styresmannen för Nordiska museet, fil. lic. *Sune Zachrisson*, intendenten fil. lic. *Marianne Olsson*, professor *Mats Rehnberg*.

Revisorer

Byrådirektör *Viveka Granlund*, intendenten *Göran Bergengren*

Revisorssuppleanter

Byråsekreterare *Ann Marie Huss*, bokhållare *Lillemor Kihlskog*

ISSN 0035-5267
Norstedts Tryckeri
Stockholm 1978

INNEHÅLL

MINNESORD

Marshall Lagerquist 1907—1977. Av professor
Gösta Berg, Stockholm 15

UPPSATSER

Professor *Gösta Berg*, Stockholm: Lorenzo Magalottis besök i Sverige 1674 91
Lorenzo Magalottis visit to Sweden in 1674 95
Professor *Nils-Arvid Bringéus*, Lund: Folklig kultur och social struktur 41
Popular culture and social structure 55
Fil. kand. *Erik Fredelius*, Uppsala: Amerikanska Hell's Angels-filmer och svenska motorcyklister 1
Amerikanische Hell's Angels-Filme und schwedische Motorradfahrer 13
Docent *Ulf Sporrang*, Stockholm: Ryggade åkrar 81
Ridge-and-furrow 90

BIBLIOGRAFI

Antikvarie fil. dr *Jan Peder Lamm*, Stockholm: Marshall Lagerquists tryckta skrifter 17

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Adjunkt *Lars Edberg*, Stockholm: Liesmide vid Igelfors och Skeberg samt vid Wira .. 113
Herr *Nils-Erik Eriksson*, Sveg: En receptsamling från 1700-talets Härjedalen 115
Biblioteksassistent fil. kand. *Bo G. Nilsson*, Stockholm: Etnografisk forskning i Albanien 57
Etnological research in Albania 62
Læge *Erling Rump*, Vig (Danmark): Spinario-problematik 97
Spinario problems 100

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Bibliotekarie fil. lic. *Stig Appelgren*, Stockholm: Att bibliografera (se även nedan *Lönnqvist*) 25
Professor *Sture Lagercrantz*, Uppsala: Reflektioner över en bibliografi 117
Docent *Bo Lönnqvist*, Helsingfors: Bibliografier — för vem? Några synpunkter 101
Docent *Mátyás Szabó*, Stockholm: Finsk och ungersk folklivsforskning 102
Ellen Andersen: Danske dragter. Anmäld av intendent *Gunnel Hazelius-Berg*, Stockholm 71
Blekingeboken 1978. Anmäld av professor *Sigfrid Svensson*, Lund 136
Bordskik og borddækning. Anmäld av professor *Gösta Berg*, Stockholm 135
Nils-Arvid Bringéus: Bouppteckningar som etnologisk källa. Anmäld av landsantikvarien fil. kand. *Ake Werdenfels*, Kristianstad .. 131

Gustav von Düben: Om Lappland och lapparne, företrädesvis de svenske. Anmäld av *Gösta Berg* 31
Gunilla Eriksson (red.): Kulturen runt. Anmäld av förste intendenten docent *Elisabet Stavenow-Hidemark*, Stockholm 64
Torkel Eriksson: Konsten i Sverige. Medeltiden. Anmäld av *Sigfrid Svensson* 35
Sigurd Erixon: Byalag och byaliv. Anmäld av museichefen fil. lic. *Bengt-Arne Person*, Varberg 134
Frans Michael Franzén: Resedagbok 1795—1796. Anmäld av *Gösta Berg* 75
Merike Fridholm, Maths Isacson & Lars Magnusson: Industrialismens rötter. Anmäld av universitetslektor fil. lic. *Mats Hellspong* .. 33
Jonas Frykman: Horan i bondesamhället. Anmäld av docent *Börje Hanssen*, Hallsberg och bibliotekschef fil. kand. *Gunnel Hedberg*, Perstorp 29
Från Gästrikland 1976. [Målaren Hans Wikström]. Anmäld av amanuens fil. kand. *Görran Gudmundsson*, Gävle 134
Roar Hauglid: Norske stavkirker. Anmäld av fil. dr *Erik Andrén*, Stockholm 37
Rolf Herzog (utg.): Index [Zeitschrift für Ethnologie 1869—1974]. Se ovan *Stig Appelgren* 25
Maths Isacson, se Fridholm.
Jämten 1978. Årsbok. Anmäld av fil. kand. *Ingrid Schwamborg*, Stockholm 110
Kalmar län 1978. Årsbok. Anmäld av bibliotekarie *Sten G. Sjöberg*, Lund 109
Lars Olof Larsson: Historien om Småland. — Dens. Småländska strövtåg genom fem seklér. Anmäld av professor *Hilding Pleijel*, Lund 108
Kurt Lindner: Bibliographie der deutschen und der niederländischen Jagdlitteratur von 1480 bis 1850. Se ovan *Sture Lagercrantz* 117
Orvar Löfgren: Fångstmän i industrisamhället. Anmäld av *Sigfrid Svensson* 130
Bo Lönnqvist: Folklivsforskning. Se ovan *Stig Appelgren* samt förf. 25, 101
Lars Magnusson, se Fridholm.
Marit Monsen: Høvrer av tre. Anmäld av *Sigfrid Svensson* 105
Anders W. Mårtensson: Uppgrävt förflutet för PK-banken i Lund. Anmäld av *Gösta Berg* 64
H. Norman, se Runblom.
Åke Ohlmarks (utg.): De svenska landskapslagarna. Anmäld av *Gunnel Hedberg* 73
Gyula Ortutay (red.): Magyar néprajzi lexikon. [Lexikon för ungersk folkkultur]. Se ovan *Mátyás Szabó* 102
Kjell Petersson: Kyrkan, folket och dopet. An-

mäld av docent <i>Anders Gustavsson</i> , Lund	67	C. J. Holm: Anteckningar öfver fälttågen emot	
Riitta Pylkkänen: The use and traditions of		Ryssland	79
Medieval rugs and coverlets in Finland. An-		Margit Johanson, se Heintze.	
mäld av fil. dr <i>Gertrud Grenander-Nyberg</i> ,		Ann-Sofie Kälvemark (red.): Utvandring ..	78
Stockholm	72	Landskronaboken 1977	80
Rolf Pålbrant: Arbetarrörelsen och idrotten.		Frans Löfström: Kring Sandhammaren	76
Anmäld av <i>Mats Hellspong</i>	66	Albert Sandklefs tryckta skrifter 1921—1977	138
H. Runblom & H. Norman: From Sweden		Smäländska kulturbilder 1976—77	138
to America. Anmäld av <i>Hilding Pleijel</i>	34	Stockholms tänkeböcker. Del 12, 1620—1621	80
Gösta Selling: Säterier och gamla gårdar i		Signe Uleskog, Stephan Elg (red.): Kvarna-	
Stockholmstrakten. Anmäld av f. överantik-		måla, en bok om en bygd	138
varien fil. lic. <i>Sverker Janson</i> , Stockholm	106	Carin Ullberg (utg.): Nyförvärv av nordka-	
Toivo Vourela (utg.): Atlas der finnischen		lottlitteratur	79
Volkskultur 1. Se ovan <i>Mátyás Szabó</i>	102	Harald Wideen: Femton antikvariska stycken	76
Anders Åman: Om den offentliga vården. An-		Paul Wilstadius: Smolandí Upsalienses	137
mäld av <i>Sverker Jansson</i>	38		
KORTA BOKNOTISER			
Ulf Beijbom: Amerika, Amerika!	78	REDAKTIONS- OCH FÖRENINGSS-	
Ingeborg Wærn Bugge: I min mormors hus ..	77	MEDDELANDEN	
Anders Edestam: Dalbor	111	Rättelse (till Börje Hanssens rec. av Magnus	
—: Ur Nordals och Ur Vedbo häraders dom-		Gislason, Kvällsvaka i Rig 1977: 4)	80
böcker 1613—1732	139	Styrelseberättelse	140
Stephan Elg, se Uleskog.		Revisionsberättelse	140
Inger Estham: Kyrkliga textilier	40	Signaturer under rubriken Korta boknotiser: E. A.	
Ingeborg Heintze & Margit Johanson: Litte-		= Erik Andrén, G. B. = Gösta Berg, G. H-g. =	
ratur om Malmö	112	Gunnel Hedberg, Hg Pl. = Hilding Pleijel, S. A.	
Gunnar Helén: Fröken på Tagel	77	= Stig Appelgren, S. S. = Sigfrid Svensson.	

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Liesmide vid Igelfors och Skeberg samt vid Wira

Av Lars Edberg

I Nordiska museets årsbok *Fataburen* 1977 finns en uppsats av Jan Peder Lamm, Om liar och liesmide, som är värd all uppmärksamhet, då den torde vara den hittills enda, utförliga sammanfattningen i detta ämne på svenska. Dr Lamm reder förtjänstfullt ut begreppen skära — kortlie — långlie och redogör för de olika teorierna om liens övergång från att endast vara ett slätterverktyg till att även bli ett skörderedskap.

När det gäller terminologi, tillverkningsprocess o. d. bygger förf. sin framställning huvudsakligen på förhållandena vid två bruk — Igelfors och Skeberg. Det kan kanske ha sitt intresse att ställa dessa uppgifter i relation till liesmidet vid Wira Bruk i Uppland. Wira räknades ju omkring 1800 till de tre största liebruken i landet efter att tidigare ha varit vår stormaktstids främsta vapensmedja.

På två olika ställen i uppsatsen diskuterar förf. det industriella liesmidets ålder i Sverige och säger sig ej ha funnit belägg för detta tidigare än 1726 — då vid Wedevågs bruk. En indikation för industriellt liesmide skulle vara att vattenhjuldrivna hammare användes — i varje fall vid "räckningen" av lieämnen. Lamm menar också att "det ligger nära till hands att hypotetiskt anknyta den äldsta liemanufacturen till våra klingebruk". Där fanns de tekniska förutsättningarna, och dessutom var tillverkningsprocesserna likartade.

Anknytningen till klingebruken behöver emellertid alls inte bli hypotetisk. När det gäller Wira finns liesmide belagt så tidigt som 1707 i en inlaga från brukets dåvarande ägare, Magnus Fleming, till Krigskollegiet. Troligen hade man då redan länge sysslat med detta näringsfång. Även i en bröllopsdikt från 1712 omnämns liesmide vid Wira Bruk. Det låg naturligtvis nära till hands att klingsmederna i "glappen" mellan kronoleveranserna skaffade sig extrainkomster på detta sätt. Några uppgifter beträffande omfattningen av

detta tidiga manufaktursmide har ej stått att få, men det är väl troligt att det under denna krigiska period spelade en underordnad roll. Senare under 1700-talet inträffade det emellertid vid upprepade tillfällen att brukspatronerna klagade på att klingsmederna i alltför hög grad lät liesmidet inkräkta på vapensmidet till kronan.

De äldsta sifferuppgifterna när det gäller Wiraliar är från slutet av 1700-talet, men de ger oss ytterligare en kompletterande upplysning till Lammns framställning. I uppsatsen anges att liar förr framställdes i ett tital olika längder, vilka mättes i kvarter, dvs. 1/4 aln. Längder upp till 8 kvarter förekom.

Enligt Wiras bruksräkenskaper tillverkades emellertid i slutet av 1700- och början av 1800-talet liar även i längder på 8 1/2 och 9 kvarter! De längsta liarna skulle alltså ha en eggglängd på drygt 133 cm. Det måste ha inneburit en enorm ansträngning att arbeta med en sådan lie, om "slaget" togs ut fullt.

Enligt ett arbetskontrakt från 1810 skulle to m den största delen av Wiras lietillverkning omfatta 9, 8 och 7-kvartersliar, av vilka enligt samma källa de två längsta modellerna ansågs vara svårast att smida. Om någon av smederna kunde anses skickligare än de andra skulle han enbart sysselsättas med de längre liarna.

"Detaljerna vid smidesförfarandet är det svårt att göra några generella uttalanden om, eftersom uppteckningarna i ämnet är få och relativt ofullständiga" skriver förf. Här kan kanske nämnas att den siste Wirasmeden, John Dahlgren (1861—1948), för Tekniska Museets räkning gjorde en skriftlig redogörelse för hur Wiraliarna tillverkades från 1870-talet och framåt. Dahlgrens beskrivning är utomordentligt klar och detaljerad. För den intresserade är den lättast åtkomlig i Alf Nordströms bok *Vira klingsmedja och liebruk*.

Emellertid har den gamle liesmeden Dahlgren en uppgift, som föranleder mig att också diskutera

Lamms terminologi, främst termerna "lår" och "bromme". Lamm skriver:

Liebladet går organiskt över i den mot detsamma vinkelböjda *brommen* — den tånge mot vilken orvet fästs vid lien. Brommens insida kallas *lår*. Brommen är försedd med ett litet utskott som benämns *lillkroken*, mot denna svarar ett i orvet borrat hål.

Även vid Wira förekommer termerna lår och bromme — men i en något annorlunda betydelse. Ordet *lillkroken* tycks däremot vara okänt. Dahlgren definierar lår och bromme sålunda:

Låret är den korta del af lien som står i vinkel mot eggen och vid användandet håller lien fast vid orfvat. — — —

Först gjordes en liten hets över ändan, för att den skulle blifva fullt tät och låret smeds ut så att det vid spetsen blef ungefär hälften så bredt som upp till, där vinkeln skulle krökas. Så avfattades i spetsen en liten nabb till fyrkant, den s k "brommen" och kröktes i rät vinkel emot låret så att den stod i riktning uppåt då lien ligger i sitt naturliga läge.

Att man vid två stora liebruk som Igelfors och Wira samtidigt skulle använda samma termer men med olika innebörd verkar föga troligt. Det som förbryllar i Lamms terminologi är att man skulle ha ett särskilt namn på tångens insida — en kant som inte har någon speciell funktion. Kan det inte möjligen vara så att man även vid

Igelfors kallade hela tången för lår, och att man för den lilla nabben hade två synonyma termer — bromme och lillkrok?

Ett intressant avsnitt i Lamms uppsats behandlar de olika formerna för försäljning av liar. Han nämner försäljning till ortsbefolkningen, marknadshandel, torghandel, gårdfarihandel, söndagshandel vid kyrkan, försäljning till lanthandlare och järnaffärer samt minuthandel vid bruket. Wira anförs som exempel på det sistnämnda.

För Wiras del kan listan kompletteras med försäljning även på krogar och gästgivargårdar i hela Stockholmsområdet. Från Vätö i skärgården finns också papper som visar att en bonde eller fiskare kunde fungera som kommissionär för Wiraljar, ett system som torde ha varit allmänt utbrett i områden där det var besvärligt med kommunikationerna.

*

De diskussionsinlägg som här har gjorts kan på intet sätt förringa värdet av Jan Peder Lamms förträffliga översikt över svenskt liesmide från äldsta tid till våra dagar. Det rör sig ju också om en tillverkning som snart är ett minne blott.

Av alldeles speciellt värde är de instruktiva bilderna på svenska provinsmodeller av liar samt på utländska modeller, smidda i Sverige, liksom även bilagan med fabriksstämplar. Dessa delar av uppsatsen torde bli outhärliga vid identifiering av äldre liar.

En receptsamling från 1700-talets Härjedalen

Meddelad av Nils-Erik Eriksson

Originalhandlingarna till denna receptsamling finns i folkskollärare Einar Granbergs samling i Landsarkivet i Östersund och bär beteckningen I: 1. Enligt påskrift kommer handlingarna i kapseln från gården Mågas i Sunnanå by, Lillhårdals socken. Då vi emellertid inte vet med bestämdhet hur denna samling tillkommit är handlingarnas anknytning till Mågas-gården något osäker.

Originalen består av dels en fyrsidig förteckning, dels en del lösa blad och lappar. Anteckningarna har av allt att döma tillkommit under en längre period och samlats som stöd för minnet. Endast de recept som är numrerade 1—19 verkar vara systematiskt samlade. Med hjälp av handstilen kan anteckningarna dateras till 1700-talets senare hälft.

I efterföljande avskrift har endast medtagits de anteckningar som på något sätt anknyter till folklig läkekonst. Således har marginal- och baksidesanteckningar om andra saker t. ex. hemmansaffärer uteslutits. Originalens stavning och interpunktion har följts.

Läkemedel etc.:

1. Om en warg skulle löpa efter en meniskio, hon tage ett stycke rep giördel eller anat och släppe efter sig han går ej ther framom.
2. Tag thed röda af ägget,¹ sönderstötta böner, och osläcktan kalck, af hwart licka mycköt, blanda thed til hopa, dock så att thed ej blifwer för mycköt tiocckt och lima glaset tilhopa thed faller icke sönder.
3. Bryt nätslor af för Solenes uppgång siud them i olja Smörg tig ther mäd å hwad ledamot² tig synes så kiener tu ingen kiöld. eller smörg händär och fötter mäd thed feta af en Räf.
4. tag sur äplesafft och bestryck the galna skrefne Bockstäfwer lät stå en eller 2 timar stryck så af eller tryck på mäd en ull klut.

¹ dvs. äggulan.

² ledamot = lem, kroppsdel.

5. Swulner någon af hugg eller stick och otolder³ koma ther i mäd swulnad han siude äticka och hwete eller Rog tilhopa och Röre alt för ett ther i läggie thed så opå en klut öfwer skadan så het man kan tohla thed utdrager hetan på en nat.
6. Anis förtärd fördrifwer ond luckt af munnen utdrifwer menskiones waten fördrifwer wäder af magen fodrer beg⁴ och wähl blandat mäd honing förtager hosta är god för hufdwärck klo⁵ och upkastelse gifwer lätt sömn stiller hicka utdrifwer sten blandat mäd fänkåhl gifwer quinomiöck blandat mäd bäfwer giöld och äten emot moderslucke.⁶
7. wandrande personer skola om morgonen på nöckter maga förtära hwitlöck så skader them intet från andewäder.⁷
8. Så snart Fröar om wären begyna at spruta tag ett gropt linkläde och tuäta thed wähl i Fröa sputet⁸ häng thed up i Solen tuäta thed åter och lät torckas giör så tredie Resan och förwara thed. När ett Sår för mycköt blöder tå skiär ett styckö ther af dubelt störrö än såret och läg ther på som ett pläster thed stiles stragxt.

³ otolder = svullnader, bölder, bulnader.

⁴ fodrer beg = driver avföring (?).

⁵ klo = magrev (Rietz).

⁶ moderssjuka = hysterisk åkomma; särskilt med plågor förenad underlivssjukdom (hos kvinnor); hysteri (SAOB).

⁷ andeväder, ordet är okänt i SAOB, inte heller finns det belagt i ULMA:s samlingar. Rietz anför "andpusten, adj." med betydelsen andfädd. Eftersom det i vårt belägg är fråga om råd till vandrare ligger det nära till hands att tänka sig att "andeväder" är detsamma som andfäddhet, håll el. likn. Det av Rietz upptagna ordet andvär med betydelsen "motväder" är även tänkbart.

⁸ Fröa sputet (sprutet?), troligen avses grodrom. Rietz anför "Frö-sprut" och "Frö-spy" med denna betydelse. Enligt R. är det dock tänkbart att algsläktet *Draparnaldia* avses. Denna alg liknar grodrom och förväxlades ofta långt in i senare tid.

9. Siud biugmiöhl⁹ mäd äticka och smör hiälper the ledamöter som äre utur led.
10. tag färsk öl lägg ett Råstigt Järn ther uti lät thäd stå någon tid lät så kopparröck ther uti så har tw god swärta till huder. Hammar-slagg och slipegår¹⁰ af hwart licka mycköt lät i en flaska mäd giäst och färsk öhl lät stå i otta dagar.
11. När hudärna äro smorda och smörjan wähl indrucken bred thäm på gålfwet och bestänck thäm mäd kalt waten lät så ligga thäm en stund att swettas ellär häng thäm uti kiölden gnuga så emot ett bord mäd ett krusat bräde på båda sidor.
12. tuätter sig nogon mäd ölbärma¹¹ hans hud warder slätt
13. strö alelöf på ladugålfwet så koma inga möss in at skada sädan.
14. met snöret skal icke wara swart utan af hwitt hästetagel ty fisken skiyr dän swarta snon.
15. om en quina för mycköt flyter så sät en kopp på bröstet
16. Siud linfrö i watten och läg på en klut öfwer thed som bränt är thed heler alla bränesår
17. Rofwe sod¹² läckär then skarpa skorf som sätter sig på kroppen om man twår sig ther mäd.
18. Thed första kon har kalfwat gif henne första Resan äta Rogbröd Salt malt hwitlök och bränsten¹³ thäd är ingen widskiepelse men myckö nytigt.
19. alt thed som säs uti nedanet thed wäxer til roten men thed som säs uti ny thed wäxer mäst öfwer sig i Frö och stiälck.

Klistir tilredes af ett knapt kwarter watten och en matskied kocksalt mäd 4 matskieder smält smör Tårskblandning¹⁴ tilredes af 2 teskieder Pulfwriserad Borax uti 4 matskieder kockhett waten.

⁹ bjuggmjöl = kornmjöl.

¹⁰ slipegår = smuts, som uppstår vid slipning.

¹¹ ölbärma = den grumliga bottensatsen i öl.

¹² Rofwe sod = spad efter kokning av rovor i watten.

¹³ bränsten = svavel(sten).

¹⁴ Tårskblandning. Tårsk eller torsk (äv. trösk o. likn.) var en vanlig barnsjukdom, som visade sig som beläggning på tungan.

(På löst blad:)

tag äggegulasaft om morgonen medan tu nyckter är så warder tu intet drucken och om tu än Redan wore drucken så drick af thena saft så går ruset af tig.

Stöt Roffrö småt läg thed i öl så blir du snart drucken

Slå et quarter bränwin i en tuna öl

at en drucken må bli nyckter läg ett wåt kläde om din hemligting¹⁵ ellär ät små hackade honingskackor

jord humble hwitlök i bröd inbackat och på den ena sidan i salt och på den andra sidan i asko gnide och om morgonen en liten beta fånaden förelagd när theraf miöck är beröfwad Kamfer tiener emot lus och truldom licka så de små¹⁶ emot lus sät thed å mysan¹⁷

Skionblå färg

tag kalck och salmiack utaf hwartera 1 pund spans grön 2 uns alt småt stöt lät thed wti en flaska sät thed 40 dagar i hästeträck.

Grönfärg spans grön winsten

winäticka wäl småtgiort alt wähl tilsama kokkat. grönfärg

Tag lefwande kalk mäd en handful klj slå thed i en gryta lät kocka tils the äro huita nog. och thed feta går ifrån them

Enbärsolia

Distelera enbärsbränwin så flyter olian ofwanpå (På löst blad:)

när Fåren wpswälla

lägg Triackelse¹⁸ på en brödhbeta gif them in för matskar

Bränd Humbla refwor til aska och gif Hästar och får in mäd Winäticka

Om Fåren löpa omkring tå skal man taga ett stycke onött ståhl och giöre thed glödande hett och lägga thed sedan i öhlberma och kasta 3 salt korn therwti och gif Fåret in som siuckt är. et a me probatum

NB mångahanda klipes fåren i örat¹⁹

Sår om munnen

tag Spansgrön en dehl och 2 dehler gamalt ister blanda thed tilhopa och smörg them om munnen.

¹⁵ hemligting = könsorgan. (Jfr Rietz hemlighet.)

¹⁶ de små = småfolket, jordbyggare o. likn.

¹⁷ mysan = dial. mössan.

¹⁸ Triackelse = lakrits.

¹⁹ anteckning i kanten.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Reflektioner över en bibliografi

Av Sture Lagercrantz

Kurt Lindner: Bibliographie der deutschen und der niederländischen Jagdliteratur von 1480 bis 1850. Berlin & New York 1976. XXI+420 s., ill.

Bibliografiens omfattning

Med stora förväntningar tager man del av Kurt Lindners ovan angivna bibliografi. Att 1850 satts som gräns har en naturlig förklaring. De genomgripande förändringar som trädde i kraft efter den tyska revolutionen 1848 – jfr Carl Heinrich Edmund Freiherr von Berg, Die Jagdfrage im Jahre 1848 (1849) – blevo nämligen av avgörande betydelse för det tyska jaktväsendet och dess senare utveckling. Under de närmast följande åren genomförde regeringar och parlament visserligen en del jämkningar men den litteratur som publiceras efter 1850 bygger på helt andra förutsättningar än den tidigare. I bibliografien förtecknas samtliga t. o. m. 1850 utgivna självständiga tryckalster. Handskrifter och tidskriftsuppsatser har däremot inte medtagits. Om en förstaupplaga föreligger före 1850 redovisas emellertid också senare upplagor. Likaledes anföres en författares hela produktion om han utgivit ett arbete före 1850 men i intetdera fallet upptagas verk som utkommit efter detta år i de värdefulla kronologiska översikterna (p. VII–IX, spalt 77–8).

Principiellt omfattar bibliografien den tyskspråkiga jaktlitteraturen var än denna publicerats. Eftersom det å andra sidan inte funnits några fasta politiska gränser under den aktuella tidsperioden sammanfaller det område som bibliografien spänner över geografiskt med det tyska språkområdet, dvs. i huvudsak Tyskland, Österrike och de tysktalande delarna av Schweiz. All jaktlitteratur som publicerats inom detta har sålunda beaktats oavsett vilket språk författaren begagnat sig av. Detta gäller framför allt för de talrika på latin skrivna avhandlingarna men

även för i Tyskland på andra främmande språk (t. ex. franska) tryckta verk. Undantag göres emellertid för antikens jaktlitteratur. De talrika grekiska och latinska parallelleditionernas olika tryckorter äro i detta fall onekligen av mindre intresse och bibliografien upptager därför endast tyska översättningar. Att det nederländska avsnittet "lyfts ut" och presenterats i ett särskilt kapitel "erfolgte im Rahmen einer Bibliographie der deutschen Jagdliteratur mehr aus gebotem Takt als aus sprachwissenschaftlicher Überzeugung" (p. IX, spalt 789–840).

Bibliografien är ett resultat av tolvårig forskarmöda. Lindners värdefulla och på fina iakttagelser rika skrifter Deutsche Jagdtraktate des 15. und 16. Jahrhunderts (vol. 1 och 2) samt Deutsche Jagdschriftsteller. Biographische und bibliographische Studien (vol. 1) av 1959 resp. 1964, vilka ingå i den av honom utgivna, välkända serien Quellen und Studien zur Geschichte der Jagd (QSGJ, vol. 5–6 och 9) kunna i någon mån betraktas som förarbeten till den nu föreliggande bibliografien. Denna, i sin tur, måste ses i samband med de snart avslutade förarbetena till en planerad utgåva av en större ordbok över det tyska jägarespråket (p. VII). Att en dylik skulle bli ett utomordentligt värdefullt hjälpmedel för framtida europeisk jaktforskning är självfallet. Man behöver endast erinra om de periodvis mycket starka franska, flandriska och engelska inslagen i det tyska jägarespråket och de likaledes påfallande tyska inslagen på skandinaviskt och slaviskt språkområde (för härmed sammanhängande problem se Lindner, Zur Sprache der Jäger, Zeitschrift für deutsche Philologie 85, ZDP, p. 407–31; 86, p. 101–25).

Lindners bibliografi (del 2 avseende tiden efter 1850 planeras) fyller onekligen ett länge känt behov. Inte bara därför att det hittills inte funnits någon omfattande förteckning över

tysk jaktlitteratur överhuvudtaget utan framför allt för det omsorgsfulla och föredömliga sätt på vilket det stora materialet redovisats. Man kan säga att detta sker i en serie smärre studier. Dessas vetenskapliga värde förhöjes i ej ringa grad därigenom att Lindner, förutom sina insiktsfulla värderingar av de olika skrifterna — han nämner f. ö. även var och huru dessa bedömdes i den samtida fackpressen — ej sällan lämnar uppgifter om de olika författarna eller giver hänvisningar till litteratur som berör deras verksamhet.

Den äldsta tyska jaktlitteraturen

Värdefulla typografiska analyser bestyrkas av ett utomordentligt väl valt, rikligt bildmaterial. Den äldre jaktlitteraturen är mestadels synnerligen svåråtkomlig. Detta gäller inte enbart för det tyskspråkiga området utan överhuvudtaget — den svenska litteraturen i ämnet utgör inget undantag men för vårt vidkommande äro vi så till vida lyckligt lottade som denna, väl i huvudsak fullständigt, finnes tillgänglig i Richard Müntzings förnämliga bibliotek som numera förvaras i Nordiska museet. Man är därför tacksam för att Lindner konsekvent försöker belägga varje edition genom hänvisning till något ofentligt bibliotek eller, därest den ej kunnat påträffas i dessa, till sitt eget utomordentliga Bibliotheca Tiliiana. Man möter emellertid inte sällan upplysningen, då utan bibliotekshänvisning, att det eller det arbetet funnits i C. F. G. R. Schwerdts samling som skingrades genom auktioner mellan 1939 och 1947. Första upplagan av Ein schön neues Jäger-Lied (omkring 1620) ingick t. ex. i hans samling, det var det enda kända exemplaret och boken kan inte längre påträffas. Så förhåller det sig med många andra oersättliga eller sällsynta publikationer. För jaktlitteraturens vidkommande synes det förutvarande preussiska statsbiblioteket i Berlin samt universitetsbiblioteket i Breslau ha drabbats av de svåraste förlusterna under det sista världskriget, i det förstnämnda fanns den största samlingen av tysk jaktlitteratur — den förstördes totalt.

I förbigående kan noteras att till krigsförlusterna höra bl. a. Johann Jacob Agricolas Der Fürsichtige Weydman (1678, två ex.), Johann Joachim Bechers Kluger Hauss-Vater (1699) och det enda kända exemplaret (1673) av Chris-

tian (eller Christoph) Herrmanns Haushaltungs-Buch (p. XII—L, spalt 10, 15, 47—9, 82, 209, 220—1, 330—1, 468—9, 721). Det är väl realistiskt att emotse nytryck av äldre jaktlitteratur, men sedan länge ha dylika egentligen endast givits ut i små upplagor som huvudsakligen varit avsedda för samlare och genom sina priser varit närmast oåtkomliga för vetenskapsidkare. Någon förändring lär knappast vara att vänta.

Till de intressantare publikationer som omnämnas höra väl Johann Helias Meichssners Handbüchlin gruntlichs berichts recht vñ wol-schrybens der Orthographie vnd Gramatic (tio upplagor 1538—1588) som jämte Noe Meurers Von Fortslicher Oberherrlichkeit (sju upplagor 1560—1618 men fr. o. m. tredje upplagan under titeln Jag vnd Forstrecht — den sista upplagan omtryckt under titeln Unterricht Chur-und Fürstlicher Lande hos Ahasver Fritsch i dennes Corpus Juris Venatorio-Forestalis, 1702) i långt mer än 100 år lämnade grundmaterialet till alla tyska jaktlexica. Beträffande Meurer synes de påstådda upplagorna av 1563, 1597, 1600, 1628 och 1644 inte existera. En förlagskatalog upptager även en oktavupplaga av 1718. Sannolikt har denna aldrig utgivits eller möjligen föreligger en förväxling med Hermann Friedrich von Göchhausens Notabilia Venatoris av samma år. I denna finnes nämligen som supplement "etlicher geheimer Jäger-Künste aus Herrn Noe Meurers Jagd- und Forst Rechte". Till de anmärkningsvärda skrifterna hör också François Antoine Pomeys Dictionaire Royal des Langues Francoise et Latine (1664) vars andra upplaga utkom under titeln Le Dictionaire Royal (1671) i vilken det ingick en "petit Traité de la Venerie & de la Fauconerie". Några år senare (1690) utgavs ordboken i en trespråkig edition (franska, latin och tyska) som Le Grande Dictionaire Royal (med den tyska mellantiteln Das Grosse Königliche Wörter-Buch) i vilken man då förväntade sig finna "ein sehr fein Büchlein Von dem Weydwerck und der Falcknerey". Så var emellertid inte fallet utan läsaren fick hålla tillgodo med den fransk-latinska texten och på enahanda sätt förfor förläggaren i de tre följande upplagorna (1700—1709). Den utlovade översättningen publiceras först i ordbokens femte upplaga (1715) och återfinnes sedan i de följande, den sista utkom 1767. Senare (1886) utgavs emellertid också i en liten, numrerad upplaga, ett trespråkigt nytryck av jaktdelen un-

der dubbeltiteln *Traité fort curieux de la vénerie et de la fauconnerie* (Ein sehr artig Büchlein von dem Weydwerck vnd der Falcknerey) och omvänt *Ein sehr artig Büchlein ... (Traite fort curieux ...)*: spalt 251, 276, 491–4, 499–503, 571–5; för en utförligare värdering av Meichsner och Meurer jfr särskilt Lindner, ZDP 86, p. 103–7).

Upplagornas mångfald

Det stora antalet upplagor i vilka den tyska jaktlitteraturen föreligger är förvånande. Balthasar Schnurrs *Kunst vnd Wunderbüchlein t. ex.* utkom sålunda under varierande titlar tolv gånger mellan 1615 och 1690, den första upplagan har f. ö. varken kunnat beläggas i något bibliotek eller tidsbestämmas.

I 1664 års helt omarbetade edition tillkommer en *Aussführliche Beschreibung vom Jagen* som är ett oförkortat avtryck av 1661 års upplaga av Adeliche Weydwercke. Svåra att katalogisera äro de olika upplagorna av Cyriacus Spangenberg's *Der Jagteuffel* åt vilken Lindner ägnat en särskild studie. Spangenberg's arbete, som utan tvekan är av betydande intresse, måste på sin tid ha svarat mot ett verkligt önskemål; i vilket fall som helst utkommo ej mindre än nio upplagor (varav åtskilliga ej auktoriserade) under 1561. Sammanlagt anför Lindner inte mindre än 22 editioner av vilka två återfinnas i 1675 och 1702 års utgåvor av Ahasver Fritsch's *Corpus Juris Venatorio-Forestalis* och en tredje – eller rättare ett textutdrag – i dennes *Venator Peccans* 1684. Detta, i sin tur, har omtryckts i tidskriften *Der Jäger* 1840. I sin specialstudie som ligger till grund för framställningen i bibliografien har Lindner kanske allra bäst ådagalagt sina förnämliga typografiska insikter (spalt 203–4, 250–2, 629–32, 653–9; QSGJ 9, p. 311–33 och pl. xlviii–lii).

Det är kanske lätt förståeligt om August Wilhelm Ifflands *Die Jäger*, "ein ländliches Sittengemälde" i fem akter som uppfördes första gången 9 mars 1785 i Berlin och f. ö. även översattes till italienska (*I cacciatori*, 1792) förutom i några samlingsvolymmer publicerats 13 gånger (1785–1806). Det är däremot mera anmärkningsvärt att den, om uttrycket tillåtes, "moderna" handbokslitteraturen, till skillnad från i vårt land, synes hava rönt en anmärkningsvärt stor efterfrågan. George Franz Dietrich aus dem

Winckells *Handbuch für Jäger*, *Jagdberechtigte* und *Jagdliebhaber* utkom sålunda med något varierande titlar i sex upplagor mellan 1805 och 1898.

Georg Ludwig Hartigs *Lehrbuch für Jäger und die* (också med titelvarianten *welche*) es werden wollen trycktes 14 gånger, varav två i Wien, mellan 1811 och 1903 (av den sista österrikiska upplagan, f. ö. ett s. k. "pirattryck", utkom dock endast den första volymen) – en påstådd utgåva av 1810 finnes däremot inte. Ungefär lika omtyckt är A. F. Frehse's *Bewährte Fang- und Jagdmethoden*. Från 1884 eller 1885 till ungefär 1928 utgavs den 13 gånger till sist helt omarbetad under titeln *Das einheimische Raubzeug und dessen Jagd und Fang*. Än större framgång mötte Carl Emil Diezels *Erfahrungen aus dem Gebiete der Nieder-Jagd* av 1849. Tredje upplagan (C. E. Diezel's *Niederjagd*) som utgavs efter författarens död av dennes svärson 1872 går helt tillbaka på originalet. Oberoende av varandra utgåvo sedan tre tyska förlag Diezels *Erfahrungen*. Den "klassiska" texten (1872 års upplaga) återgives oförändrad av det Neumannska företaget i sju editioner 1896–1930 (Neumanns 4:e till 10:e upplagor) samt av det Pareyska i deras första upplaga av 1873. Redan med den andra (1880) inledes emellertid bearbetningarna. Sammanlagt utgav Parey arbetet 18 gånger (1873–1974) och mestadels under titeln *Diezels Niederjagd* (Pareys 4:e till 21:a upplagor). Franckhs förlagshandel slutligen utgiver C. E. Diezels bearbetade *Erfahrungen aus dem Gebiet der Niederjagd* (med något varierande titlar) fem gånger 1907–1921 (Franckhs 1:a till 5:e upplagor) – av dennes arbete föreligga således inte mindre än 33 tryck sedan 1849 (spalt 183–90, 242–3, 303–9, 375–9, 749–51).

Crescentiis och Colers arbeten

Katalogiseringen av Petrus de Crescentiis och Johann Colers verk ha krävt omfattande studier. Resultaten ha redovisats i utförliga specialarbeten (*Das Jagdbuch des Petrus de Crescentiis*, QSGJ 4; *Das Hausbuch des Johann Coler*, *Festschrift für Claus Nissen* 1973, p. 503–64). Lindner anför inte de i Tyskland utgivna latinska upplagorna av den förstnämndes *Opus ruralium commodorum*. Den första utkom i Augsburg 1471 och upplagor på italienska, franska

och tyska följde snart. Hushållningsboken (den svenska termen är måhända inte den bästa), som är den första i sin art, blev vida känd i Italien, Frankrike och Tyskland (två polska editioner gå f. ö. tillbaka på förbindelser med Tyskland) men den synes ha blivit föga uppmärksam på den pyreneiska halvön, i England och Skandinavien. Längst behöll de Crescentiis sin aktualitet i Italien, med ett undantag (Polen 1571) trycktes ingen upplaga utanför detta land efter 1549. I Tyskland utgavs Opus ruralium fem gånger mellan 1493 och 1531, första utgåvan under titeln Petrus de crescentiis zu teutsch mit figuren. Härjämte publicerades den 10:e boken som behandlade jakten separat och anonymt fyra gånger (1530–1532), första utgåvan under namnet Weydtwerck. För typografiska olikheter beträffande text- och bildmaterial i de olika Crescentiis-upplagorna hänvisas till Lindners övan anförda studie. Det bör emellertid måhända framhållas att de till den 10:e boken hörande bilderna ej finnas i Speyerupplagan av 1493 men väl i den där omkring 1495 utgivna. Lindner framhåller att Weydtwerck – tidigare har man endast känt till två utgåvor av ”separattrycket”, vilka f. ö. ansetts vara tyska originalarbeten – går tillbaka på Strassburgeditionen av 1518. Förläggarna Christian Egenolff och Heinrich Steiner stodo båda för två utgåvor, den sistnämndes gingo under huvudtiteln Waidwerck. Weydtwercks-editionernas titelsida med de avbildade fångst-, jakt- och fiskemetoderna äro av betydande etnologiskt intresse (spalt 150–4; QSGJ 4, p. 23–43).

Utförligt behandlas också de två upplagorna av New Feldt vnd Ackerbaw (1583 och 1602, den första förlades av Sigmund Feyerabend) vilka tillskrivits de Crescentiis. Lindner visar att dessa (de s. k. Pseudocrescentius-editionerna) i själva verket närmast böra betraktas som nytryck av Feyerabends 1582 (!) utgivna förlagstryck Neuw Jag vnd Weydwerck Buch (spalt 154–8; QSGJ 4, p. 48–53). Att de Crescentiis var ett namn som garanterade en lyckosam och god försäljning därom kan intet tvivel råda.

I Opus ruralium commodorum visar sig de Crescentiis vara väl insatt i antikens lantbrukslitteratur. Anmärkningsvärt nog synes redogörelsen för jakt (och fiske) däremot nära nog uteslutande vara grundad på iakttagelser från hans hembygd (Bologna). Etnologiskt är det av stort intresse att texten avser förhållande-

na såsom de gestaltade sig hos ”gemene man” omkring 1300. Det kan nämnas att de Crescentiis var den förste som efter antiken ingående behandlade fågelfångsten, ett ämne som han behärskade synnerligen väl. De av honom anförda jakt- och fångstmetoderna återfinnas f. ö. mestadels i väsentligt yngre källor och kunna väl i princip betecknas som central- och västeuropeiska. I Central- och Västeuropa samt på Balkan ha de också ej sällan levat kvar längre än i Italien. Att de Crescentiis utövat ett stort inflytande på den tyska jaktlitteraturen säger sig självt. Här skall emellertid endast nämnas att han är en av huvudkällorna för Eberhard Tappes Waidwerck vnd Federspiel, en i sin tur vida utnyttjad skrift (upplagor 1542 och 1887) som ofta citeras av Johann Coler i femte delen av dennes hushållningsbok (spalt 685–6; QSGJ 4, p. 10–1, 59–63, 70–1, 77–85).

Denna består av sex delar Oeconomia som omslutas av ett delat Calendarium vilka alla trycktes var för sig. Arbetet rönt en livlig efterfrågan och allteftersom delarna togo slut trycktes nya upplagor. När samtliga publicerats (detta skedde i kvartofomat) efter 15 år förelåg det därför inte mindre än 36 olika tryck vilka under de närmast följande åren kompletterades med ytterligare 16 tilltryck. Det kan nämnas i förbigående att inget exemplar synes vara känt där de åtta delarnas förstaupplagor bundits samman. År 1609 framlägger Paul Hellwig den första upplagan av Colers ”samlade skrifter” men nu i folio, 1692 utkommer den 14:e och sista folioeditionen. Det finnes ingen anledning att här närmare redogöra för de olika upplagorna med deras varierande namn (folioeditionerna äro mest kända under titeln Oeconomia Ruralis et Domestica) och delvis även varierande innehåll enär Lindners värdefulla studier giva alla tänkbara upplysningar i ärendet. Det bör emellertid nämnas att han nu avfört tre i sin Hausbuch upptagna tryck som inte kunnat beläggas (2.08, 3.07 och 8.03). Bland andra värdefulla resultat kan nämnas att det i Leipzig 1711 förlagda arbetet Neu-verbesserter Colerus måste betraktas som en ren spekulation. Man har utnyttjat namnet för att garantera en bra försäljning man något samband med Colers skrifter finnes inte. Däremot ha dessa delvis översatts till svenska (1683 – även ex. med 1684, 1686 och 1694) – första gången under titeln M. Joh. Coleri Oeconomia . . . amplificerat och för-

bättrat av Isaaco Erixi etc. Detta är onekligen anmärkningsvärt för under den långa tid som Colers *Oeconomia* satte sin prägel på den tyska hushållningslitteraturen (1591–1692) blev den aldrig översatt till något annat språk. Förklaringen härtill ser Lindner sannolikt med all rätt däri att Colers skriftställarskap kännetecknas av "sein hohes Mass an räumlich gebundenen Aussagen", det är med andra ord etnologiskt allt för lokalt orienterat (spalt 123–46; Hausbuch, p. 503–64 – särskilt p. 528, 535 och 548).

Övrig italiensk jaktlitteratur

I bibliografien lägger man märke till åtskilliga översättningar och då huvudsakligen av franska arbeten. Beträffande italienska är inte mycket att tillägga sedan de Crescentiis omnämns. Av visst intresse är emellertid Joseph Maria Mitelli, även han från Bologna. Dennes *La caccia giocosa* (1684) väckte anmärkningsvärt nog vida större uppmärksamhet i Tyskland än i hemlandet. Den första tyska upplagan, *Caccia Giocosa* eller *Vogel-Stellen* (1704), skiljer sig i språkligt avseende från de senare (Joseph Mitelli *Jagd-Lust*) som med undantag för 1739 års edition ingå i de senare upplagorna av Ferdinand Adam Freiherr von Pernaus *Unterricht*, dvs. *Angenehme Land-Lust* och *Gründliche Anweisung* (1720 till och med 1797). Samtliga von Pernaus arbeten utgavos anonymt. Enligt Lindner har Mitellis *Jagd-Lust* (1739) sannolikt förväxlats med ett arbete som aldrig kunnat beläggas nämligen Valentin Trichters (dvs. C. E. S. von Tenneckers) *Jagdlust* (1739). Det är rätt obegripligt att Mitellis "inventioner" kunnat vinna gensvar bland läsekretsen. Om man frånser en vanlig koskärm och en, låt vara "elegant", krinolin – två på den tiden välkända redskap – rekommenderar han nämligen huvudsakligen en kombination av enklare vakkor, lockfåglar samt ett konstgjort, flyttbart "träd" ("Betrug-Baum"). I eller nedanför detta placeras något lämpligt föremål, t. ex. en pistol, som sedan manövreras från kojan med ett snöre. På något sätt erinras man om Jacob Pontus von Wulfschmidt och dennes uppfinningar (spalt 507–10, 562–3, 701; Mitelli 1704, p. 1–42 och pl. 1–15; von Wulfschmidt, *Bonde-Stolpe* 1783).

Fransk jaktlitteratur

Översättningarna från den franska jaktlitteraturen behandla, även om nästan alla områden äro väl företrädda, i huvudsak jakten på och fångsten av fåglar. Detta är måhända lätt förklarligt eftersom dessa specialiteter städse varit aktuella i tysk facklitteratur. Det behöver här bara erinras om Johann Conrad Aitingers *Kurtzer Vnd Einfeltiger bericht* (tre upplagor 1626 till 1681 samt en faksimileedition 1972, den ofta omnämnda utgåvan av 1688 finnes däremot inte), den ovan nämnde von Pernaus *Unterricht* (1702 – med varierande titlar så småningom tio delvis betydligt utvidgade upplagor) och Johann Andreas Naumanns *Der Vogelsteller* (1789). Aitingers mycket sällsynta och innehållsmässigt särdeles värdefulla arbete (första upplagan trycktes visserligen i 2 000 ex. men av dessa finnas endast två bevarade och av andra och tredje upplagorna känner man till omkring tio av vardera. Ett ex. ur den sistnämnda editionen ingår f. ö. i Gunnar Tilanders bibliotek dep. i Kungl. Biblioteket, Stockholm) är även intressant därför att det återfinnes, låt vara något omredigerat, och ehuru författarens namn inte nämnes i inte mindre än sju tryck. Aitingers *Bericht Von Dem Vogelstellen* återgives sålunda i Georg Andreas Böcklers och Andreas Gloze von Mährens hushållningsböcker (*Nützliche Hauss- und Feld-Schule* 1699 resp. *Vollständige Hauss- und Land-Bibliothec* 1699 och 1719) samt inte mindre än fyra gånger av Caspar Schröder (dvs. Christoph von Helwig) i dennes *Neue Lustige und Vollständige Jagd-Kunst* (av de fyra upplagorna – 1717, 1728, 1760 och 1762 – voro de två sistnämnda anonyma).

Schröders lån avslöjades närmast omgående och bedömdes efter förtjänst. Av Naumanns ovanliga och ur många synpunkter märkliga skrift utkom en anonym upplaga mellan 1789 och 1803 och enligt Lindner torde även den anonyma boken *Meine Erfahrungen auf dem Vogelheerde* (upplagor 1803 och 1806) vara legitima titelupplagor eller orätmätiga eftertryck av *Der Vogelsteller* (spalt 12–4, 90–1, 212–3, 263–71, 528–29, 558–63, 637–40; QSGJ 9, p. 18, 30, 32, 34, 48–53).

Bland översättningar från franska återfinnes nästan självfallet François Fortins berömda *Ruses innocentes* av år 1660 (*Adelicher Zeit-Vertreiber* 1696 och 1740 – översättningen efter upplagan Amsterdam 1695), och Pierre Bul-

liards *Avicéptologie française 1778* (Der Vogelsteller 1840 – den sällsynta översättningen efter Parisupplagan 1821). Av detta arbete utkom i Frankrike så småningom tolv med tiden rätt bearbetade upplagor varav den sista 1854, i såväl den tyska editionen som den franska av 1821 stavas namnet felaktigt Buliard.

Vidare märkes Louis Verardis (dvs. Pierre Boitards) etnologiskt betydelsefulla *Manuel du destructeur des animaux nuisibles 1827* (List över List, fem upplagor mellan 1834 och 1876 – översättningen efter andra franska upplagan av 1833. Den tredje tyska, 1857 års, väsentligt utökad bl. a. genom utnyttjande av baron von Ehrenkreutz *Der Jagdliebhaber 1856*). Av andra grundläggande arbeten märkas Charles Estiennes och Jean Liébaults *L'Agriculture et Maison rustique* (Siben Bücher 1579 samt flera upplagor fram till 1607, fr. o. m. 3:e upplagan 1587 Fünffzehen eller XV. Bücher – översättningen från någon edition mellan 1567 och 1578) och Jaques Du Fouilloux *La Vénerie 1560* eller 1561 (New Jägerbuch, Strassburg 1590 och Dessau 1727, samt två upplagor utan angivande av författarens namn under titeln *Adeliche Weydwercke, Frankfurt am Main 1661* resp. *Prag 1699*. Härjämte finnes också en franskspråkig upplaga *La Venerie De Jaques Dv Fovillovx* som är publicerad i Bayreuth 1754). Prageditionen återgiver ordagrant Frankfurtertrycket som i sin tur helt grundar sig på 1590 års upplaga men texten har kompletterats med excerpter från *Jägerkunst vnd Waidgeschrey 1610* och framförallt från *Neuw Jag vnnnd Weydwerck Buch 1582*, från denna övertages Jost Ammans med rätta så berömda och f. ö. också så ofta återgivna träsnitt. På grund av det utsökta illustrationsmaterialet – Tobias Stimmers och Christoph Maurers träsnitt – bedömer Lindner Strassburgerupplagan som en av den tyska jaktlitteraturens överhuvudtaget vackraste böcker (spalt 92, 105, 198–206, 213–7, 238–40, 383–5, 538–40, 711–3).

Anmärkningsvärt nog har däremot aldrig Jean de Clamorgans klassiska verk *Chasse du loup 1564* utgivits som ett självständigt arbete i Tyskland. Det föreligger emellertid detta oaktat två av varandra oberoende översättningar. En återgives i ovan nämnda *Siben Bücher* – de Clamorgans skrift ingår nämligen som ett tillägg i *L'Agriculture et Maison rustique* – den

andra har publicerats i 1590 och 1727 års editioner av New Jägerbuch. Detta är av betydande intresse eftersom Du Fouilloux och de Clamorgans utgöra två av de viktigaste förlagorna till *Neuw Jag vnnnd Weydwerck Buch 1582* som, ehuru den är "eine kompulatorische Arbeit ohne nennenswerte Originalität und von sehr begrenzter Aussagekraft über das deutsche Jagdwesen der Zeit" ändå måste räknas som den viktigaste tyska jaktboken under 1500-talet. Lindner hävdar emellertid övertygande att *Neuw Jag vnnnd Weydwerck Buch*, trots det påtagliga inflytandet från Du Fouilloux, ändå inte kan betraktas som blott och bart en tysk översättning av dennes *Vénerie*. Det väsentliga är emellertid att de Clamorgans vargjakt överföres till *Pseudocrescentius*-trycken från just Feyerabends jakthandbok. Det framgår tydligt av bibliografien med dess talrika hänvisningar att de Clamorgans arbete utövat ett mycket starkt inflytande på äldre tysk jaktlitteratur. Samma översättning som i Siben (och XV.) Bücher har f. ö. även utnyttjats av Johann Jacob Agricola i dennes 1678 utgivna *Der Fürsichtige Weydmann*. Om man frånser ett faksimiletryck 1961 utgavs Feyerabends kompilation anmärkningsvärt nog endast en gång. I volymens senare del (den kallas *Anderer theil der Adelichen Weydwerck*) användes en mycket intressant källa nämligen världens överhuvudtaget äldsta tryckta jaktbok, den s. k. "Beizbüchlein". Detta är närmast en kollektiv benämning för fyra editioner med varierande titlar och satsytor. Den första utkom omkring 1480, de övriga 1497, 1510 och 1531. Arbetet har uppenbarligen "fyllt" ett behov och uppskattats, författaren är dessvärre okänd. Det kan nämnas att av 1480 och 1531 års upplagor utgavos fyra nytryck och faksimileditioner mellan 1955 och 1972. Under 1400-talet har emellertid *Beizbüchlein* sannolikt också varit spridd i åtskilliga handskrifter. Av dessa hava fyra bevarats (från 1409 eller möjligen 1415 fram till 1468), två äro emellertid endast fragmentariska. Relationerna mellan handskrifterna och de olika trycken är närmare utretts av Lindner i dennes studie *Die deutsche Habichtslehre 1955* av vilken det bl. a. framgår att den äldsta handskriften möjligen kan ha kopierats från det numera försvunna originalet (spalt 10–2, 72–6, 121, 198–206, 213–7, 538–40; QSGJ 2, p. 37–51, 82–5).

De franska översättningarna berika den tyska

jaktlitteraturen med utförliga informationer om fågeljakt med skjutko och den något lätt-hanterligare krinolinen ("die wandelnde Hütte"), härmningsmetoder (lockpiptypernas mångfald är imponerande men man kan också använda metallmynt som vinare etc.), fågellim, "Kloben" (närmast en sorts kniptång som man övreras med ett dragsnöre – "obgleich die Jagd mit dieser Schlinge nicht allgemein bekannt ist, so ist sie doch sehr alt und in vielen Gegenden gebräuchlich" – höj- och sänkbara fågelnät samt byggandet av s. k. "Vogelherde" (närmast med vridnät och lockfågel utrustade fångstplatser) etc.¹ Bland fallor märkas framför allt gropar med "balanstak", enkla, dubbla och repeterande (fågel)burar, enkla och dubbla lådfällor med raka eller vinkelböjda falluckor, diverse snaror (särskilt omtyckta äro donor och spränklor), sprättsnaror ("eine allgemein bekannte Falle" är 4-gillrad med två fasta och två lösa gillerstickor), traditionella torsions- och arborstfällor samt gillrade gevärs. Till detta kommer för tillfället aktuella novationer som t. ex. en spränkegillrad tyngkraftssnara ("des Autoris Erfindung" – Fortin), en 4-gillrad bärbar sprättsnara ("die Erfindung eines französischen Voglers"), en mexikansk torsionsfälla samt en i Holland "rätt nyligen" uppfunnen kombination av arborst- och torsionsfälla. Verardi beskriver "huvudsakligen fångsten av "schädliche Säugethiere", hans arbete skiljer sig därför avsevärt från den övriga handbokslitteraturen.

Den koncentriska varvgården är "eine in einigen Walddistrikten Frankreich's häufig angewandte ... Falle". Klumpfällor ("sehr vortheilhafte Anwendung wider die Ratten"), hänggillrade och 4-gillrade flakar (den förra "moderniserad", den senare "ein sehr einfacher und erfolgssicherer Fangapparat" och enligt förf. den bästa råttfällan överhuvudtaget – häremot invänder översättaren med rätta att vattenkatten,

Verardi's "Tellerfalle", är mera lättskött och praktisk) beskrivas ingående, likaså en hänggillrad stenflake. Mycken omsorg ägnas lådfällorna (en del ha ovanligt väl planerade gillringssystem – en enkelfälla med rak fallucka var på sin tid en mycket vanlig musfälla i Paris). Här voro emellertid de gnaggillrade råttsnarorna ännu vanligare, Verardi nämner sådana med från fyra till tio snaröppningar. I en del provinser använde lantbefolkningen I-gillrade upp- och nervända lerkärl, i södra Frankrike och Piemonte voro metalltrådsburar uppenbarligen omtyckta. Några torsionsfällor, "die federnde Palette" och "der federnde Hammer" synas båda vara föga förtroendeingivande trots att den sistnämnda säges vara omtyckt "im Auslande und namentlich in America". Av större intresse äro då Verardis sprättsnara (en standardkombination med lös ram och två lösa gillerstickor – den s. k. plattformen är ovidkommande för systemet) samt några mullvadsfällor. Av dessa användes en tub- eller rörfälla "mit ausserordentlichem Erfolge" i Dauphiné (en mera komplicerad variant beskrives ävenledes) och en spränkegillrad sprättsnara är "sehr in Gebrauch" i Normandie. Den sistnämnda användes f. ö. också i Herefordshire, Shropshire (t. ex. i Llanymynech), Cheshire och, enligt R. U. Sayce, "probably elsewhere". Den av Scott (i Edinburgh) fabriktillverkade "Perfection" är en modern upplaga som, låt vara att den numera anses föråldrad, var "favoured strongly by Scottish professional mole-catchers before World War II". "Duffus", likaledes patenterad, representerar en senare utveckling. Det rör sig om en halv-rörfälla av galvaniserad bleckplåt med två oberoende av varandra torsionsdrivna metalltråds-snaror (Bulliard, p. 21, 51, 72, 74, 77; Fortin 4 p. 36; Verardi 1836, p. 17, 59, 86, 88, 92, 97–100, 103, 140, 149).²

Engelsk jaktlitteratur

Rent generellt kan det sägas att den engelska jaktlitteraturen betytt vida mindre för den tyska än den franska och italienska. Huvudparten av de engelska översättningarna avhandla vapen-

² Bateman, J., *Animal Traps and Trapping*, Newton Abbot 1971, p. 182–3 och pl. vid p. 103 (denne beskriver även en ålderdomligare modell av trä med separat i marken nedstucken sprättstång, p. 181–2 och titelpl.); Sayce, R. U., *Traps and Snares*, The Montgomeryshire Collections 49, p. 67–8 och fig. 34–5.

¹ I O. Hoppe's Tysk-svensk ordbok, Stockholm 1923, p. 737 översättes Vogelherd med "en med lockföglar och slagnät försedd plats till fogelfångst" (jfr Auerbach, C., Holmberg, J. och Reuter-crona, L. M., Tysk-svensk ordbok, Stockholm 1932, p. 2626 "fångstplats med lockföglar och slagnät"). Det rör sig emellertid här om en "fällliknande fångstmetod" (Julius Lips), vridnät är därför, rent tekniskt, bättre än slagnät. C. U. Ekström (Lärk-jagt, Tidskrift för Jägare och Naturforskare 1833, p. 431) översätter Herd med "gillrade nät" vilket dock är rätt intetsägande.

teknik eller hundens skötsel och vård. Det finnes emellertid också ett etnologiskt rätt intressant arbete, nämligen Robert Smith's *The Universal Directory for Taking Alive and Destroying Rats* (1768). Översättningen har uppenbarligen varit besvärlig och den tyska upplagan (*Handbuch zur Vertreibung der schädlichen vierfüssigen und geflügelten Thiere* 1800) har gjorts språkligt mera njutbar med inte oväsentliga kompletteringar. Översättningen är emellertid överraskande. Vad Smith – hans titel var "Rat-Catcher of the Princess Amalia" – bjuder på är förutom saxar nämligen i princip endast konventionella dubbla lådfällor med raka eller vinkelböjda falluckor, konstruktioner som voro vanliga på kontinenten. Det är svårt att förstå varför denna ur jakt synpunkt föga originella skrift översatts till tyska – någon marknad kan den väl knappast ha funnit. Att Peter Beckfords närmast klassiska *Thoughts on Hunting*, första gången publicerad anonymt 1781, översatts (*Gedanken über Parforce-Jagd* 1846) synes däremot helt naturligt (spalt 68, 651; Smith, hänvisningarna avse den engelska editionen, p. 49–57, 65–6, 107–18 och pl. 2–5).

Svenskt och tyskt

Det kan också vara av ett visst intresse att se efter vilka arbeten som under den för bibliografien aktuella perioden översatts från svenska till tyska och tvärtom. Förutom Esaias Tegnér's Fågelleken (*Der Auerhahn von Esaias Tegnér und Gottl. Christ. Friedr. Mohnike* 1828) är det väl bara Anders Hillerströms och Æschill Nordholms unika avhandlingar *Westmanlands Biörn- Och Warg Fänge* (1750) samt *Jämtelands Djur-Fänge* (1749) vilka båda utkommo 1783 (*Der westmannländische Bären- und Wolfsfang* resp. *Der Wildfang in Jämtland*) i Johann Christian Daniel Schrebers *Neues schwedisches Magazin kleiner Abhandlungen*. De två sistnämnda översättningarna uppmärksammades redan av Tor Schreber von Schreeb i dennes bibliografiska förteckning (spalt 352, 543, 687).³

Det är emellertid inte heller så många arbeten som översatts från tyska till svenska. Om man frånser den ovan anförde Coler rör det sig mest om skrifter som behandla hundens an-

vändning, dess skötsel och vård. Översättningarna äro ibland rätt "fria" och den svenska editionen understundom ej oväsentligt förkortad. Bland verk som funnit en läsekrets här i landet märkas främst Johann Peter Geists *Praktische Anleitung* och Johann Nepomuk Scheermeissels *Der vollkommene Dressiermeister* (båda utkommo i ett par upplagor och den första med något varierande titlar från 1814 resp. 1841) som anmärkningsvärt tidigt blevo tillgängliga på den svenska bokmarknaden. Geists *Praktisk handledning samt Scheermeissels Dressermästaren* utgavos sålunda redan 1814 (!) och 1843. Av den förstnämnda boken finnes f. ö. också en upplaga från 1834 ehuru under titeln *Dresseringskonsten*. På svenska föreligga vidare några partier av Friedrich Ernst Jesters *Ueber die kleine Jagd* som förutom kompletteringstryck utkom i fem upplagor 1793–1884, den andra såväl mera koncentrerade som innehållsrikare (1817) är bäst. *Afhandling om Harjagt* med Stöfware publicerades anonymt 1828 men Carl Ulrik Ekström uppmärksammade författarens namn samt att arbetet utkom i en utökad edition några år senare (1832) som *Afhandling om Harjagt*. Författarens namn anges här i en not. De övriga Jesteröversättningarna behandla *Grundlig Afhandling öfver Rapphönshundars Dressering* 1829 samt *Gräfwins-Jagten* 1831. Det kan tilläggas att Jesters handbok 1801 och 1802 delvis även översattes till danska som *Jagtbog* och *Nyt Tillæg til Magazin for Næringsstanden* (spalt 258–9, 390–5, 617–8; von Schreeb, p. 22, 30–1).⁴

Med hjälp av Lindners bibliografi kan man sannolikt finna originalupplagorna till samtliga före 1850 utgivna tyska jaktarbeten som översatts till svenska såvida de inte utgöras av uppsatser i tidskrifter och periodica eller av ur handböcker "utplockade" avsnitt. Till den sistnämnda kategorien höra B. A. Greves *Raseri* hos hundsläktet 1830 och Bernhard Laubenders *Beskrifning om Hundsjukan*, jämte sättet till dess kurerande 1817. Laubenders "särtryck" är f. ö. ett av de få arbeten som omnämnas av G. Swederus i dennes förteckning över svenska böcker "hörande till jagt, djurkännedom och skjutkonst". Den 1879 (även två senare uppla-

³ von Schreeb, *Svenska jaktens litteratur* intill år 1900, 1920, p. 26, 40; jfr även dennes *Tillägg och kommentarer* 1958, p. 12, 19.

⁴ Ekström, *Svenska Jaktens litteratur*, *Tidskrift för Jägare och Naturforskare* 1833, p. 660.

gor) anonymt av August Emil Holmgren utgivna Hundboken är en bearbetning och översättning av Carl Ernst Freiherr von Thüngens *Der Jagdhund* 1872, dvs. den femte utökade och förbättrade upplagan av Christian Friedrich Gottlieb Thons *Vollständiger Unterricht* (första upplagan 1821) av vilken det också finnes en holländsk översättning (*Volledig Onderwijs* 1833). Det bör inte vara omöjligt att finna källan (ev. källorna) till den av Ekström hårt klandrade, anonyma skriften *Jagt-Skolan* (1801) som flitigt utnyttjades av Carl Richard Roselli i *denes Jagthunden* (1847) men uppgiften torde vara tidsödande enär den erforderliga tyska litteraturen knappast finnes tillgänglig i Sverige. Lindners uppgifter kunna kompletteras såtillvida som *Nützliche Belehrung für Liebhaber der Hunde*, von einem Oberförster in Sachsen av 1823 redan samma år översattes till svenska under titeln *Nödiga Underrättelser för Hundvänner*, af en Öfverjägmästare i Sachsen (spalt 544, 693–4, 831; Ekström 1833, p. 627–8; von Schreeb, p. 23, 26–7, 29, 34, 43, 55).⁵

Det är emellertid inte bara översättningar som man måste taga hänsyn till när det gäller svensk jaktlitteratur. I framför allt handböckerna övertages ej sällan text- och bildmaterial utan att källorna angivas. Det möter väl i allmänhet inte alltför stora svårigheter att spåra dessa. Det är emellertid vida svårare att fastställa huru starkt förankrade handböckernas beskrivningar varit i den samtida praktiska jaktutövningen, om de gå tillbaka på folklig eller boklig tradition samt huru dessa påverkat varandra. Av vår sista mera omfattande, allmänna lärobok i ämnet, Th. Hahrs *Handbok för Jägare och Jagtvänner* (1881), framgår att ungefär hälften av hans "fångstapparater" hämtats från allmogejakten (uppgifter från Gotland, Småland, Västmanland, Närke och Värmland till gränstrakterna mot Finland) under det att återstoden uppenbarligen hör hemma i tysk handbokslitteratur;

med något eget material bidrager han inte. Av denna anledning blir den tyska jaktlitteraturens standardverk under 1700-talet, Heinrich Wilhelm Döbels (*Neueröffnete*) *Jäger-Practica* (med något varierande titlar sju upplagor mellan 1746 och 1964, den sista inte saluförd i bokhandeln och 1785–6 års, Wienertrycket, inte auktoriserad) liksom Johan (II) Tántzers *Der Dianen Hohe und Niedere Jagtgeheimnüss* av intresse. Den sistnämnde var verksam i Danmark åren 1677–1690. Lindner har ägnat hans arbete som är "von ... geradezu einmaliger Originalität" en ingående studie. Boken utgavs i tre separata delar, av de två första finnes det två upplagor (del 1 1682 och 1699, del 2 båda tryckta 1686) under det att den tredje delen endast publicerades en gång (1689).

Härjämte utgavs hela verket i en volym 1734 – som ett självständigt paginerat bihang till denna hade då fogats Johann Wilhelm von Pärsons *Der Edle Hirsch-gerechte Jäger* som aldrig utgavs separat – under titeln *Tántzers Jagd-Geheimnisse*, und von Pärsons *Hirsch-gerechter Jäger*. Tántzer har inte använt någon annan bok som förlaga utan "jedes Wort, das Tántzer schrieb, stammt von ihm selbst" och hans arbete måste i själva verket betecknas som grundläggande för kannedomen om tysk jaktteknik under 1600-talet. Det har tyvärr varit omöjligt att taga del av boken men av tillgänglig litteratur framgår att Döbel ibland, med smärre – kanske inte alltid så lyckade – retuscheringar, övertagit material från föregångaren. Bland lånen märkas stockfällor för räv och utter samt en, dock avsevärt förenklad, bakgrund. Mot denna har Döbel tecknat in en något modernare (men felkonstruerad) lådfälla med dubbla vinkelböjda falluckor. Hillerströms varg- och utterstockar gå tillbaka på Tántzer, vargfällan har emellertid kompletterats med en extratyngd. Den Hillerströmska varianten återgives av Ekström i *Tidskrift för Jägare och Naturforskare* för att sedan, i sin tur, övertagas av Hahr. Från Döbel har denne vidare hämtat två sprättsnaror med fast 4-gillring; i Hahrs regi blir emellertid bildmaterialet något förenklat eller "anpassat" till svenska förhållanden. Han har av allt att döma inte förstått att den med marken parallella stikan i 4-gillringen ofta har ett annat utförande i Tyskland (f. ö. också i Frankrike) än i Sverige (spalt 191–5, 553–4, 680–4; QSGJ 9, p. 83, 90–2, 95, 102–4; Döbel 1754 2, p. 160–2 och

⁵ Swederus, *Skandinaviens Jagt Djurfänge och Vildafvel* 1831 eller 1832 (båda tryckåren uppgivas i arbetet), p. 325. Jfr Greve, *Erfahrungen und Beobachtungen über die Krankheiten der Haustiere im Vergleich der Menschen* 1818–21 och Laubender, *Theoretisch-Praktisches Handbuch der Thierheilkunde* 1803–7.

fig. G–H, L–N; Hahr, p. 321–2, 344–7 och fig. 58, 73, 75; Hillerström, p. 38 och fig. V).⁶

Jakt på småvilt

Det finnes åtskilliga mindre handböcker som Ferdinand Anton Bechsteins *Der Fang der deutschen Raub- und Rauchthiere* (sex upplagor 1843–1866), von Frombergs (eller Frommbergs – namnet stavas olika på omslag och titelblad) *Die niedere Jagd* (1836), Gottfried Erdmann Marks *Der aufrichtige Jäger* (upplagor 1845 och 1846) och Carl Heinrich Schütz *Der praktische Jäger* (1847) vilka behandla jakt på och fångst av smärre vilt (från räv, utter, mård och grävling till vildkanin, mullvad, råttor och möss – med påtaglig misstänksamhet betraktas förvildade tamkattor) och rovfågel. Ur etnologisk synpunkt äro framför allt von Fromberg och Schütz viktiga och det kan tilläggas att Bechstein redovisar sina källor (t. ex. Brehm, Hartig, von Train och 'aus dem Winckell') med omsorg. Fångsten med svanhalsar och trampaxar dominerar i denna litteratur – av dessa specialiteter är t. ex. Marks mycket intresserad – därnäst kommer användningen av enkla och dubbla lådfällor med de båda luckvarianterna och för rovfågelnas vidkommande den 4-gillrade buren med lockfågel. Hahr återger den efter en tysk förlaga. En enkel lådfälla med rak

fallucka och motsvarande kortsida utbytt mot ett kraftigt metalltrådgaller rekommenderas. Räv kan fångas i sprättsnaror med fast 4-gillring och snarlineskydd, grävling "in Drahtschlingen" och "in der Wolfsschlinge" men för den sistnämndes vidkommande är detta "ganz unweidmännisch" (Bechstein). Mullvadar och råttor etc. fångas i gropar (till markytan nergrävda lerkrukor), olika vattenkatter eller burar samt i "die gewöhnlichen Draht- und Klotzfallen". Dessa äro dock så välkända "dass es überflüssig sein würde ... noch ein Wort über dieselben zu verlieren" (Bechstein). Bland de sistnämnda märkas emellertid s. k. "Studentenfallen" (dvs. 4-gillrade stockar eller flakar) och klumpfällor. Råttfångst med fågellim omnämnes. Fångsten har, åtminstone tidvis, bedrivits rätt intensivt. En sommar fångades sålunda omkring 30 000 hamstrar i Gröningsens omgivningar och 1817 inte mindre än 130 000 i trakten av Gotha. Schütz utterfälla (snaran har ersatts av två halvcirkelformiga "klämmskivor") är övertagen från Döbel, hans flake åter är nära besläktad med Verardis stenfälla (spalt 48–9, 252–3, 478, 641; Bechstein, p. 30–3, 43, 46–50; Döbel 1754 3, fig. A–C vid p. 169; Hahr, p. 337–8 och fig. 69; Marks, p. 41–4 och fig. 4; Schütz p. 10–2, 35–40 och fig. 3, 7–8; Verardi, fig. 17).

Fågelfångst

⁶ Ekström, Varg-Jakt, Tidskrift för Jägare och Naturforskare 1833 och fig. 15; Lagercrantz, S., *Jagd, Schwedische Volkkunde* 1961, p. 229–243; Lindner, K., *Geschichte des deutschen Weidwerks* 2, 1940, p. 305–6 och pl. 38: a, 39: b, 40: b; *Geschichte und Systematik der Wolfs- und Fuchseln*, Occasional Papers 3, p. 42. För Hahrs källor jfr även Lagercrantz, *Zur Kulturgeschichte einiger in Schweden vorkommenden Jagdfallentypen und Zur Kulturgeschichte des schwedischen Gruben- und Zäunenfangs*, *Zeitschrift für Ethnologie* 72, p. 51–74 resp. 74, p. 138–60. Albert (Nilsson) Eskeröd gör gällande att Hahrs (p. 323–4 och fig. 60) med två trappstegsformade gillerstickor byggda mårdstock inte går tillbaka på en litterär tysk förebild utan på inhemsk tradition eftersom dylika stockar kunnat beläggas från Ukna i Småland och Ovasjö i Gästrikland (Mårdstocken och dess gillring, *Fataburen* 1944, p. 102–3). Bilden är emellertid typisk för illustrationstekniken i tysk jaktlitteratur under 1800-talets förra hälft. Trappstegskombinationen var inte ovanlig på kontinenten, den förekommer i samband med stockar, flakar och fågelburar och i Sverige gillras även sprättsnaror med den.

Litteraturen över jakt och fångst av matnyttiga fåglar och burfåglar är anmärkningsvärt omfattande. Till stor del bör man se detta mot bakgrund av det stora intresse som rått för just burfåglar, deras fångst, tämjande, skötsel och omvårdnad. Bland de många verk som belysa detta märkes J. C. Hervieux de Chanteloups *Neuer Tractat von denen Canarien-Vögeln* (åtta upplagor med varierande titlar mellan 1712 och 1771) – en översättning av dennes *Nouveaux traité des serins de Canarie* (1709). Lindner nämner också en holländsk översättning, Amsterdam 1712, men denna återfinnes inte i bibliografien –, Johann Christoph Heppes *Der Vogelfänger und Vogeljäger* (två upplagor med olika titlar 1798–1805 och 1823), Wilhelm Riedels *Die Grasmücken und Nachtigallen in Europa* (1833), Carl Friedrich Wilhelm Siedhofs *Naturgeschichte der Stubenvögel Deutschlands* (1845), den anonyma skriften *Unterricht für Liebhaber der Kanarienvögel* (fjorton upp-

lagor mellan 1833 och 1886, det förträffliga bildmaterialet publiceras först fr. o. m. den åttonde editionen 1868 i kapitlet Von den Fangmethoden der Vögel samt framför allt Johann Matthäus Bechsteins närmast magistrala Naturgeschichte der Stubenvögel (1795). Denna nådde en stor läsekrets inte endast i Tyskland (fem upplagor till 1870, av den sista föreligger även en titelupplaga 1879) utan introducerades även med betydande framgång i Frankrike och framför allt i England (en tolfte, reviderad och delvis nyskriven upplaga – *Cage and Singing Birds* – utkom så sent som 1905). Arbetet kommenterades rätt kritiskt av Wilhelm Christian Orphal i dennes Anweisung verschiedene Arten der Vögel zum Nisten in der Stube zu gewöhnen (1807). Hervieux arbete är bl. a. intressant därför att fr. o. m. tredje upplagan (1718) tillfogades och först med särskild paginering Kurtze doch nützliche Beschreibung Derer Fühnehmsten und anmuthigsten Vögel . . . zu fangen som utgör ett sammandrag ur Schröders Neue Lustige und Vollständige Jagd-Kunst (1717) och då alltså i sista hand går tillbaka på Aitingers Kurtzer Vnd Einfeltiger bericht (1626). För en värdering av Hervieux framhåller Lindner att man måste taga del av de synpunkter som von Pernau anför i Angenehme Land-Lust (1720) samt Gründliche Anweisung (1754 och 1768). I litteraturen (t. ex. Heppe, Riedel, Siedhof och Unterricht für Liebhaber) finnes åtskilliga etnologiskt givande uppgifter (spalt 12–3, 52–7, 326–8, 334–6, 549, 562–3, 595–6, 637–8, 647–8, 704–6).

Vid jakt användes gärna lockpipor, diverse nät och ibland, t. ex. i Preussen, levande skjut-hästar. Ärtor trädde på ett snöre vars andra ände hålles av en gömd jägare, uppgillrade korgar med rycksnöre och med fågellim invändigt bestrukna pappersstrutar omtalas också. Limspön, gärna kombinerade med ugglebulvan eller levande lockuggla (uppenbarligen en mycket effektivare variant) samt inrättandet av fångstplatser med vridnät och lockfåglar ("Vogelherde") voro omtyckta sysselsättningar. Emellertid bliva de sistnämnda alltför dyra i drift "durch die oft schwierige Unterhaltung so vieler Lockvögel" (von Fromberg). Även andra orsaker torde hava medverkat. Efter mer än 25 års erfarenheter utgav kyrkoherden i Absberg (Bayern) Johann Kaspar Götz efter åtskillig tvekan 1820 sitt förnämliga arbete *Der Vogel-*

heerd (ny upplaga 1827) väl vetande "was man besonders in forstpolizeilicher Hinsicht, gegen die Vogelheerde einwendet". Han tror emellertid, eller kanske snarare hoppas, "dass es mit diesen Einwendungen nicht so ganz ernstlich gemeint seyn könne", man ansåg nämligen att det förelåg en form av rovjakt som medförde skador för skogsbestånden. Carl Bonde behandlar den samtida diskussionen i sin mycket sällsynta och värdefulla broschyr *Der Vogelheerd* (1830). I Schlesien (framför allt i Riesengebirge) var metoden givande men resultatet kunde inte på något sätt jämföras med det som man fick i Schweiz, särskilt i kantonerna Tessin, Uri och Graubünden. Med en Vogelheerd kunde man där "bei einem günstigen Morgen, von Tagesanbruch an bis zu den Mittagstunden" fånga inte mindre än 1 500 trastar av allehanda sorter (spalt 93, 279; Bonde, p. 13; von Fromberg, p. 65; Götz 1827, p. III–IV, 71; Heppe 2, p. 315–9).

Fågelfångsten åter domineras av donor – "fast in jeder Stadt finden sich des Dohnenflechts kundige Personen", "die, fast in ganz Deutschland bekannten Sprengel", fågelburar och (torsions)slagnät. Donorna äro i själva verket "ein Hauptartikel bey dem Vogelfang als auch bey der niedern Jagd" och spränklorna betecknas som "allbekannt". Det är närmast omöjligt att skilja fågelburarna och "lådorna" från varandra. Mångfalden av olika konstruktioner är emellertid imponerande. "Das Stellen des Meisenkastens geschieht auf die verschiedenartigste Weise. Jeder Ort hat darin fast seinen eigenen Gebrauch". Torsionsfällor gillras också på ett flertal sätt. Eleganta metoder angivas i Unterricht für Liebhaber och en anmärkningsvärt modern av Siedhof. Om "sitt" slagnät skriver denne f.ö. "dasjenige, welches ich mir nach mancherlei andern construirt habe, dürfte schwerlich irgend etwas zu wünschen übrig lassen"! I samband härmed bör också (Louis Daniel Arnault de Nobleilles) *Aëdologie, ou Traité du Rossignol franc 1751* nämnas. Dennes arbete utkom i två tyska och två holländska upplagor (*Aëdologia, Oder Abhandlung Von der Singenden Nachtigall 1752* och *1754 resp. Aëdologia, of Verhandeling van den Nachtegaal 1759* och *1792*). De Nobleville tar relativt lätt på de för tiden aktuella fångstmetoderna och hänvisar mera i förbigående till några mera kända handböcker ty "Ich, meines Orts, will

nur blos das Garn beschreiben, dessen ich mich bediene, und welches sehr leicht zu machen ist; Und da man es wegen seiner geringen Grösse gar wohl in die Tasche stecken kan, so ist es sehr bequem" – han avser den vanliga (torsions)slagnätfällan med ett, låt vara, något sekundärt gillringssystem. Det är kanske inte så förvånande att fällan ifråga tillskrivits de Nobleville liksom den koncentriska varvgården av unegär samma anledning tillskrivits Sonnini ehuru det i båda fallen rör sig om vida äldre företeelser. I kapitlet Von dem ädonologischen Vogelschlage Arnolds von Nobleville avbildar f. ö. Bulliard dennes slagnät från Salerno (spalt 36, 794; Bulliard, p. 81–3 och pl. xxvlll; von Fromberg, p. 41; Heppe 1, p. 54; de Nobleville, p. 47–8 och fig. 5–6; Siedhof, p. 102–10 och pl.; Unterricht für Liebhaber, p. 13–4, 20, 24–5 och fig. v:1, vl:2).⁷

Kuriosa, mer eller mindre

I bibliografien kan man göra åtskilliga etnologiskt intressanta iakttagelser. Så t. ex. gör sig propagandan för mer eller mindre tillkrånglade och följaktligen mindre praktiska uppfinningar redan tidigt gällande. Som bilaga till Caspar Jugels Oeconomia som utkom i fem upplagor från 1616 till 1705 (den publicerades även anonymt i Wolffgangi Hildebrands Neu vermehrt ... curieuses Kunst und Wunderbuch 1690 – även en senare upplaga 1704 – och härjämte finnes ett nytryck i Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 12) beskrives sålunda i en bilaga en föga förtroendeingivande mullvadsfälla (Maulwurffs Fang – sidornas och planschernas antal varierar i de olika trycken). Märklig är tviselutan Romedius Knolls Beschreibung einer sehr nützlichen Maschine, durch welche man ... alle Feldmäuse gänzlich ausgerottet kann (1789). Dennes avsikt var att bekämpa åkerråttor med svavelrök och "schon vor geraumer Zeit" var maskinen i fråga färdig när Knoll tänkte på att i Augsburg höra efter "ob etwa nichts Aehnliches schon im Drucke erschienen sey". Han erfor därvid "dass schon vor einigen Jahren zu München ein gleiches Werkzeug, in Kupfer gestochen, herausgegeben worden sey". Ytterligare forskning visade "dass diese Maschine in Frankreich erfunden, und mit der erwünschten Wirkung angewandt worden sey. Desselben ward sie auch in München nachgestochen, und im Jahre 1773 durch die Zeitung oder das sogenannte Intelligenzblatt bekannt gemacht; aber mit so geringem Eindrucke, dass man alles fast eher wieder vergass, als es gemeinnützig zu machen besorgte". Frånsett de eventuella skillnaderna mellan den franska upplagan och Knolls "uppfinning" samt trots de

förbättringar denne senare presterade (Verbesserungen der Schwefelrauchmaschine 1795) hör konstruktionen till de verkligt ohanterliga. Vida större intresse erbjuder i så fall de få sidorna Beschreibung und Abbildung Der neuerfundenen Sperlings-Falle 1712. Det är en invention som är uppfunnen "gantz neulich in Frankreich" och närmast kan beskrivas som en mindre orrtratt, att fällan "gillras" med levande locksparv är helt naturligt med tanke på den påstådda franska härkomsten (spalt 82–3, 350–1, 396–400, 426; Knoll, p. 4–6 och plansch; Beschreibung, p. 1–3 och omslagsbild; Maulwurffs Fang 1675, p. 1–30 och pl. 1–4).

Det är ganska svårt för att inte säga nästan omöjligt att visa vilken spridning dylika uppfinningar hava fått. Den kan emellertid vara rätt betydande. "Benders Capito" visar detta. Det är en repeterande (dvs. självgillrande) vattenkatt med två balanssystem och en falldörr. Konstruktionen har fått medaljer vid utställningar i Frankfurt am Main och Köpenhamn 1871 samt i Wiesbaden 1896. Vid sekelskiftet har den använts i Sverige (Stora Hotellets ekonomilokaler och möjligen även konditori Weidners köksutrymmen – båda i Nyköping). Den är vidare känd från "en gammal landsbutik i Ekenäs skärgård, den s. k. Skäldö boden" (Finland) och just Ekenäs-fällan har senare med framgång nyttjats av dipl. ing. Börje Carlsson i Halla. Uppgifter finnas vidare från England – James Bateman framhåller helt riktigt att Capito är "a German self-setting mouse trap" och bedömer den som "probably the ultimate in traps which make animals work hard for their own destruction". En vanlig vattenkatt synes vara vida mer lätthanterlig och ändamålsenlig. Den anmärkningsvärda utbredning som Carl eller O. (tillgängliga källor uppgiva olika förnamn) Benders patenterade Capito fick berodde väl huvudsakligen på att Carl Hollinghaus bedrev sin generalagentur från Eltville i Rheingau synnerligen framgångsrikt (Börje Carlsson 27 nov 1975; Bateman, Animal Traps and Trapping 1973, p 208, 230 och fig.; Bergström, Lars-Göran, Märklig rättfälla från sekelskiftet samt

⁷ Angående själva nätet meddelar Unterricht für Liebhaber (p. 11): "Das Stricken des Filet anzugeben, gehört wohl nicht hierher. Jede lebenswürdige Schöne weiss ja heut zu Tage damit umzugehen, wesshalb der Verfasser es getrost ihnen überlässt, ihren Verehrern die fraglichen Gärnchen mit freudigem Gesicht zu liefern". – I jämförelse med de många typerna av kontinentala fågelburar är det svenska materialet skäligen magert. Burar för fångst av domherrar äro emellertid kända från Boda i Rättvik (en mera hemmagjord modell) och Neder-Kalix, båda i Nordiska museet (Ekman, S., Norrlands jakt och fiske 1910, p. 200 och fig. 75; Levander, L., Övre Dalarnas bondekultur 1, Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för folklivsforskning 11:1, p. 13–4 och fig. 11).

Genialisk råttfälla fynd vid husrivning, Södermanlands Nyheter 20.8.1975 – jfr Expressen 23.8.1975).

Den anonyme författaren till skriften Aufrichtige und wohlbewährte Jagdpractica 1697 eller 1699 som varken omnämnes av någon tidigare bibliograf eller kunnat påträffas i något tyskt bibliotek meddelar uppgifter av betydande intresse. Oberoende av varandra hänvisa nämligen J. Keudell (Geschichte des Forst- und Jagdwesens von Teutschland 1837) och Jester (Ueber die kleine Jagd) till densamma när de behandla ankjakt med kalebassmaskering. Friedrich August Ludwig von Burgsdorf (Plan zur vollständigen ... Lehre der ... Jagdwissenschaften, Diana 1797) och Heppe (Der Vogelfänger) återopa samma text men enligt Lindner är det inte uteslutet att de kunna hava fått sina informationer från Jester. Heppe kompletterar sin framställning med referenser till mindre vanlig topografisk litteratur avseende Egypten och Kina, att denna jaktmetod var känd i Kina nämner även Bulliard. Det vore angeläget om dess europeiska utbredning kunde utredas mera ingående. En värdefull skildring från Ungern (huvudsakligen avses Debrecen-området) lämnas av István Ecsedi (Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszántúlon, Jelentés 28). Givande är onekligen också Franz Keszlers Vunterschiedliche bisshero mehrern Theils Secreta ... Künste 1616 och särskilt märkes en beskrivning av ankjakt med hjälp av flytsäckar – den ”danske kungen” (Kristian IV?) säges hava använt dylika. Keszlers anteckningar komplettera tillgängliga uppgifter om flytsäckarnas utbredning i Europa – det kan erinras om att Erik XIV rekommenderade användningen av ”väderbollar” i militära sammanhang (spalt 37–8, 411–2; Bulliard, p. 121; von Burgsdorf, p. 201; Ecsedi, p. 185 och fig. 38; Heppe 2, p. 342–4; Jester 3 1795, p. 48–50; Keudell, p. 96; Keszler, p. 66–79 och pl.).⁸

⁸ För kalebassmaskeringens och flytsäckens utom-europeiska utbredning jfr Anell, B., Hunting and Trapping Methods in Australia and Oceania och Lagercrantz, S., Contribution to the Ethnography of Africa, Studia Ethnographica Upsalensia 18 och 1, p. 45–50 resp. 246–56 samt Itkonen, T., Gegenstände aus Blase, Pansen und Balg von Tieren, Journal de la Société Finno-Ougrienne 68, p. 29–31.

Summerande värdering av bibliografien

Lindners bibliografi är av oskattbart värde för alla dem som arbeta med kontinentaleuropeisk etnologi. Man får en utomordentlig orientering över jaktväsendet och dess utveckling i Tyskland. Givetvis måste man i varje enskilt fall bedöma de olika källornas inbördes relationer till varandra men Lindners kommentarer äro härvid av allra största värde och underlätta arbetet i hög grad. Att översättningarna, och alldeles särskilt de från fransk facklitteratur, varit av mycket stor betydelse kan inte bestridas. En sak är påfallande och Lindner framhåller själv vid ett par tillfällen att i Tyskland ”kamen ... die Jagdschriftsteller fast ausschliesslich aus dem Kreis der Berufsjäger, die – soweit es die höheren Chargen betraf – dem niedern Adel, – soweit es sich um das diensttuende Personal handelte – der breiten bürgerlich-bäuerlichen Schicht des Volkes entstammten” (Die Anfänge der deutschen Jagdliteratur, Zeitschrift für Jagdwissenschaft 10, p. 46; cf. QSGJ 9, p. 263). Det är en pedagogisk och rätt torr litteratur som vänder sig till en ganska speciell grupp av yrkesutövare men av intresse bl.a. därför att den även i anmärkningsvärt hög grad påverkat svensk facklitteratur. Frånsett detta giver Lindners arbete bl.a. också goda möjligheter att urskilja syd- och västeuropeiska inslag i tyska jakt- och fångsttekniker. Man märker även påtagliga skillnader mellan nordeurasiska och centraleuropeiska jakttraditioner och kan inte heller undgå att förvånas över huru mycket av ålderdomliga tekniker som genom medeltida syd- och västeuropeisk litteratur förmedlats till senare tider. Det är faktiskt ett nöje att taga del av det rikhaltiga och underhållande materialet i Lindners förnämliga bibliografi och man inväntar med högt ställda förväntningar den utlovade andra delen som skall omfatta litteraturen efter 1850.

Orvar Löfgren: Fångstmän i industrisamhället. En halländsk kustbygds omvandling 1800–1970. Skrifter utg. av Etnologiska sällskapet i Lund. Summary. Diss (Stockholm). Liber Läromedel. Lund 1977. 244 s., ill.

Orvar Löfgrens doktorsavhandling har på sitt sätt ett polemiskt huvudsyfte samtidigt som förf. avstår från all detaljkritik. Tidigare folklivsforskning har enligt hans mening ensidigt begränsat sig till det äldre bondesamhällets förändringar och till de nya livsmönster som uppstod i städer och industriorter, under det att man försummat att studera de utkantssamhällen med jordlösa familjer som tillkom när de gamla byarna upplöstes. Ofta var det samhällsbildningar av kort varaktighet, men härifrån utgjorde fiskelägena i regel ett undantag beroende på att man här hade havet som bestående ekonomisk grundval för existensen. Så var det också med fiskeläget Bua i Värö socken i norra Halland.

Avhandlingens titel är materialiserad i omslagsbilden: en Buatrålare på väg in i sin hamn mot bakgrunden av Ringhals mäktiga kärnkraftverk. Med det senare har orten blivit riksbekant: anläggningen och fiskeläget på var sin sida om Båttjorden. Men när Löfgren 1966 började sitt fältarbete fanns Ringhalsverket knappast ens på papperet och det kom oväntat att ge undersökningen en extra dramatik, som dock främst hör framtiden till och endast i korthet beröres i boken, "Industrisamhället" i titeln har alltså en allmän syftning, "fångstmän" däremot en speciell: ordet betyder här fiskare. Ordvalet vill väl också dramatisera motsättningen mellan fiskeyrkets osäkra avkastning och industrifolkets ända tills helt nyligen till synes stabila ställning.

Den tidigaste dramatiken i Värö orsakades emellertid av den snabba befolkningstillväxten; år 1805: 1.585 innevånare, år 1865: 3.176. På 60 år var det alltså dubbelt så många människor som skulle finna sin försörjning inom socknen. Och här liksom annorstädes var det de obesuttna som främst förökade sig. På socknens stora utmarker fanns en omfattande bosättningsreserv, som dock endast bestod av värdelösa, bergiga ljunmarker utmed havet. Här var redan bränsleförsörjningen ett problem, som liksom foderansaffningen till de enstaka husdjuren

fick lösas genom en samlarhushållning. Denna hade dock inte räckt till för livsuppehållet, om inte socknens bondehushåll fått behov av extra arbetskraft.

Här har förf. fått anledning att principiellt betona nödvändigheten av att se *helheten* i en strandbygds hushållningssystem. Böndernas självhushållning hade utökats med en viss marknadsproduktion. Tillverkningen av linnevävna-der (ej "lintyg" som förf. skriver, det är som bekant en annan produkt) hade gamla traditioner i bygden. Den var arbetskrävande men kunde nu utvidgas, när ökad arbetskraft stod till buds. Samtidigt som bönderna specialiserade sig (textilproduktion, spannmålsodling) fick de ökat behov av olika förut hemmagjorda hantverksprodukter, en tillverkning som många obesuttna ägnade sig åt.

Men vad som lämnade en avgörande resurs var havet, det gav en viktig "nisch", såsom förf. älskar att kalla olika slag av näringsfång och inkomstkällor från hummerfångst till sommargäster. När andra arbetstillfällen minskade, blev många obesuttna strandsittare. Båt och redskap för ett kustnära fiske krävde inget större kapital och fisket kunde kompletteras genom mindre odlingar, enstaka husdjur, bärplockning, fågel-fångst etc.

Kommen så långt i sin framställning levererar förf. en kritik som motiverar en gensaga. Löfgren skriver, att "diskussionen om det svenska agrarsamhällets omvandling framförallt relaterats till industrialiseringsprocessen under 1800-talets senare hälft". Och tillägger, att strandsittarna lika lite som förändringarna inom bondekulturen "är en produkt av industrialiseringen". Men vem har sagt att denna skulle vara enda orsaken, anföras brukar också skiftesreformerna, ökad folkbildning, växande politisk medvetenhet, stigande ekonomiska resurser – allt fallande inom 1800-talet. Löfgren ironiserar över att man "i lokalstudiernas mikroperspektiv" etiketterat detta händelseförlopp som "när nya tiden kom till byn". Men nog borde förf. vara så van vid de senare årens rebusartade, ibland direkt felvisande avhandlingstitlar, att han kunde rätt uppfattat, att det här också gäller en förenklad rubrik, tillkommen som signatur för examensuppgifter och en upppteckningsdrive, som vid denna tid hade möjlighet att nå långt tillbaka på 1800-talet.

Löfgren menar istället, att den nya bondekul-

turen får sin form "av den radikala strukturomvandling av agrarsamhället som redan tog sin början vid 1700-talets mitt" (s. 49 f). Detta har dock ingen täckning i efterföljande text. Förf. säger visserligen, att under 1700-talets senare hälft blir produktionen i många bygder alltmer marknadsinriktad men lämnar ingen verifiering. Han talar också om ökad handel med jord och gårdar, men en sådan handel i större omfattning var ju inte möjlig före laga skiftet och så länge de inskränkande bestämmelserna om hemmansklyvning och arvejord fanns kvar. Inom det aktuella undersökningsområdet medger han, att övergången till en specialiserad marknadsproduktion kom relativt sent men säges följa ett generellt mönster, som dock inte är närmare exemplifierat. Förf. sammanfattar: "Medan både befolkningsutvecklingen och den agrara ekonomin genomgick relativt små förändringar under 1700-talet accelererade förändringstakten under 1800-talets första hälft." Är det då fel att säga, att det var då, "den nya tiden kom till byn"! Löfgren hänvisar till arbeten av Chr. Winberg och av Merike Fridholm m. fl. (rec. i Rig 1976 resp. 1978), men jag kan inte finna att han där har stöd för sin kritik. "Det långa perspektivet", som det talas om i den sistnämnda skriften, är naturligtvis alltid berättigat, men är i detta fall en självklarhet, då naturligtvis, såsom det också säges i samma skrift, "ingen hävdar att industrialiseringen kan skjuta upp ur ett tomrum". Särskilt motiverat är dock – såsom Sven B. Ek gjorde i en uppsats i Rig 1972 – att framhäva betydelsen av den nya internationella idévärld som framträdde mot 1700-talets slut.

Men låt oss återgå till det myckna positiva i Löfgrens avhandling. Det kustfiske som bedrevs i Halland gillades inte av myndigheterna. Det ansågs för ineffektivt, man borde där som på andra håll övergå till havsfiske med drivgarn. Men det dröjde, vilket resulterade i beskylningar från myndigheterna att här fanns slöhet och konservatism. Löfgren ser tveksamheten däremot som en högst rationell reaktion ur strandsittarnas synvinkel. Drivgarnsfiske krävde stora investeringar, riskmomenten var många, försäljningsmöjligheterna osäkra.

Men så kom västkustbanan, nya hamnbyggen och förbättrade lånemöjligheter. Åren 1884–86 skedde genombrottet för det nya sillfisket med däcksbåtar och drivgarn. Därmed inleddes

en ny tid för Väröfisket, närhandeln måste genom ökade fiskmängder ersättas av en fjärrmarknad, ombesörjd av uppköpare, vilka blev ett nytt inslag i samhällsbilden. Med ett gott fiskeår 1906 slog också båtmotorn igenom. Men självhushållning och bisysslor bibehölls länge, de minskade de ekonomiska riskerna. Först med trålfiskets utveckling under 1940-talet ändrades helt det ekonomiska mönstret och därmed kom återigen en ny epok för Buafisket. Men genom att det var ett fiske i de lokala farvattnen som intensifierades, fick trålfisket här sin speciella form, som enligt Löfgrens utredning var ett resultat av en medveten planering.

Vad här i korthet refererats är en intensiv lokalstudie av ett fiskeläge, i vilken det gällt att klarlägga orsakssammanhangen, att alltså inte bara visa *hur* det varit utan också *varför* det blivit så. I referatet ovan har ej berörts de båda viktiga kapitlen Social organisation och Kulturella mönster. Det är här förf:s nära personliga kontakter och inlevelse med fiskelägets innevanare i första hand kommer till synes.

I avhandlingens återstående fjärdedel anlägges ett jämförande perspektiv som sträcker sig till hela den nordatlantiska kustregionen. Fiskarbefolkningen här har levt under olika naturförhållanden och under skilda ekonomiska och politiska betingelser. Löfgren påvisar, hur utvecklingen trots dessa regionala och nationella variationer i mycket och länge format sig likartat: ytterst sällan lever man enbart på fisket, överallt har funnits ett starkt samband mellan fiskare och bönder och slutligen har den stegvisa expansionen ut mot havet skett på samma sätt. Överallt har också den skenbara konservatismen en reell grund i bristande ekonomiska resurser.

Sigfrid Svensson

Nils-Arvid Bringéus: Bouppteckningar som etnologisk källa. Småskrifter från Etnologiska sällskapet i Lund. Bokförlaget Signum. Lund 1977. 36 s.

För några år sedan hade jag tillfälle att på nära håll följa en bouppteckning. Mot kvällningen var ett egentligen tämligen inventiöst hem reducerat till några torftiga rader, utskrivna med maskin. Där fick man veta att den avlidne förutom fastigheter, guld och silver, kontanter och besparingar hade bil, radio och TV. Som sär-

skilda poster angavs även "kläder", "köksutrustning" och "en större boksamling om uppskattningsvis 3.000 band". Vidare möbler, av vilka man specificerade "ett matsalsmöblemang" och "en soffgrupp". Konstverken var uppräknade med hänsyn till teknik och konstnär. I hemmet fanns också "en större vapensamling". Vid själva bouppteckningstillfället fanns hela tiden uttalat att boets värde borde sättas så lågt som möjligt med hänsyn till arvskatten.

När man så här i efterhand tar del av bouppteckningen, märker man snabbt att den knappast ger underlag för en mer detaljerad rekonstruktion av hemmet. Ändå skulle man säkerligen vid en jämförelse med andra instrument från samma tid kunna dra vissa slutsatser. Det gäller bl. a. innehavet av konst och böcker. Men detta behöver i och för sig inte antyda varken något påtagligt stort konstintresse eller mer djupt rotade läsvanor. Kanske är det istället så att man skall se både konst och böcker liksom matsalsmöblemang och soffgruppen som ett socialt uttryck.

Bouppteckningen av idag är alltså trots bristen på detaljer knappast helt oanvändbar för etnologen. Att den inte utnyttjas i större utsträckning beror på andra faktorer. Mycket av vad man får reda på i en bouppteckning är nämligen belagt på annat håll. Innehav av vapen finns registrerat hos polisen. Den som har bil påträffar man i länsstyrelsens register. Televerket har på motsvarande sätt uppgifter om vem som har radio och TV. Någon mer ingående bild av ex. möbler och heminredning förmedlar inte bouppteckningen. Det är inte heller nödvändigt. Där ger etnologernas, sociologernas eller museimännens samtidsundersökningar ett bättre utbyte. I äldre tid är bouppteckningarna däremot vårt så gott som enda källmaterial, om vi vill göra mer omfattande och systematiska studier exempelvis rörande möbler och heminredning eller jordbruksredskap. Men uppgifterna i bouppteckningarna har också använts för att klarlägga läsvanorna, vilket i sin tur gjort det möjligt att studera det folkliga fromhetslivet.

"Bouppteckningar som etnologisk källa" var ursprungligen titeln på Nils-Arvid Bringéus provföreläsning år 1967. Utskriften har senare använts vid undervisningen i etnologi för att så småningom tryckas i Vetenskapssocieteten i

Lund, årsbok 1974. Att den nu blivit tillgänglig för en större publik noterar man med stor tillfredsställelse. Uppsatsen ger nämligen en lättläst översikt kring temat hur etnologer och andra forskare utnyttjat bouppteckningarna. Men den pekar också genom en rad exempel på vilka brister och felkällor man kan förvänta sig att finna. Att Bringéus valde just det här temat som ämne för sin provföreläsning var säkert ingen tillfällighet. Han har nämligen kanske mer än någon annan svensk etnolog använt sig av just bouppteckningarna i sitt forskningsarbete. Uppsatsen förmedlar därför i hög grad hans egna erfarenheter.

Bouppteckningar möter vi redan under senmedeltiden. Det har bl. a. Einar Bager uppmärksammat vad beträffar Malmö, ett material som förra året publicerades för tiden 1546–59. Denna svit skall enligt Bager ses som ett uttryck för en form av bevakning från stadens sida. Den hade ekonomiska intressen i just de dödsbon, som förtecknats. Annars hade bouppteckningen långt fram i tiden ett uttalat privaträttsligt intresse. En förändring manifesterades i 1734 års lag, som stadgade att "När dödsfall timar, då skall man eller hustru, som lever efter . . . riktigt uppgiva och låta noga uppteckna alltsammans i boet, så löst som fast, sådant, som det vid dödstimmen var . . .". Denna passus (Ärvidsbalkens nionde kapitel) skall sannolikt till stor del ses som ett försök att konfirmera det fiskaliska intresse, som vuxit sig allt starkare under slutet av 1600-talet. På kvarlåtenskapen skulle utgå vad vi kallar arvskatt. På den tiden talade man om stämpelskatt och "fattigprocent".

När det gäller jordeböcker och mantalslängder kan man inte nog poängtera att de måste användas med stor försiktighet i äldre tid. Frånvaron av vissa bebyggelseenheter får exempelvis inte tolkas som att de *inte* funnits vid den aktuella tidpunkten. Snarare att de inte fungerade som skatteobjekt och därför inte togs med. Detsamma gäller bouppteckningarna, vars bestånd under åtminstone 1700-talet visar en påtaglig, social obalans. Torpare, backstugusittare och liknande är exempelvis klart underrepresenterade. Kvarlåtenskapen hade inte så stort värde att det fiskaliska intresset kunde göra sig gällande. Vem som avgjorde i vilka fall det skulle förrättas en bouppteckning tycks vara svårt att fastställa. Var det prästen, bouppteckningsmannen eller rätten, som gjorde urvalet? Kan-

ske skulle ett studium av de bevarade "dödelistorerna" i respektive härads- och rådhusrätt kunna föra frågan ett steg närmare sin lösning. Vad man inte tycks ha uppmärksammat är den naturliga selektion, som skedde genom den dåtida fattigvården. På vinden till tiondeboden i Fröderyd fann jag för många år sedan en serie tämligen enkla förteckningar, som redovisade bl. a. kläder, möbler och husgeråd, i något fall också enstaka kreatur. Det var förteckningar över de ägodelar, som fattighjonen ägt innan de "kom på socknen". Som understödstagare hade de, stadgade sockenstämman, inte rätt till någon som helst privat egendom. Följaktligen upprätades aldrig någon bouppteckning vid deras frånfalle. Exemplet är inte isolerat och ger en viss förklaring när det gäller den underrepresentation, som just gruppen obesuttna visar i bouppteckningsbeståndet. För de mer välstuerade är källäget betydligt bättre, men ändå kan man inte förvänta sig att alltid finna någon bouppteckning. Ofta kan en bouppteckning ha lämnats in till rätten tämligen långt efter dödstillfället. För personhistorikern spelar detta mindre roll. I landsarkiven finns nämligen systematiska kartotek över bouppteckningarna, som alltså är lätta att nå om man känner till efternamnet på den avlidne. Forskaren däremot har ytterligare en felkälla. Bouppteckningen är ju en förteckning över ett bo, som i regel skapats långt före själva dödstillfället. I detta ligger att bouppteckningen i huvudsak speglar förhållandena ett större eller mindre antal år tillbaka i tiden. Denna tidsfaktor kan sedan ytterligare påverkas av att bouppteckningen registrerades flera år efter dödstillfället.

Bringéus redovisar i sin studie tämligen ingående de källkritiska aspekterna i det här avseendet genom att exemplifiera med Gösta Lexts Bok och samhälle i Göteborg 1720–1809 och Arne Carlssons Böcker i bohuslänska bouppteckningar 1752–1808. Men även om det finns en bouppteckning behövs den inte nödvändigtvis ta med allt som fanns i hemmet. Det gäller bl. a. fadderpengar, fästepengar och morgongåvor liksom ankans eller anklingens "fördel". Att fickuren är tämligen ovanliga skulle enligt Bringéus kunna förklaras av att de ofta gavs bort på dödsbädden. Det förekom säkerligen, men det finns kanske en ännu mer närliggande förklaring. Fickuren vann inesteg först en bit in på 1800-talet. Det gäller i alla fall i Ble-

kinge, där jag själv undersökt förhållandet, vilket f. ö. inte jävas av uppgifterna i mantalslängderna, där fickuren i överflödsförordningarnas tecken registrerades (Blekingeboken 1966). Rent allmänt kan man kanske säga att vad som togs med i en bouppteckning var det, som hade något värde. Det medför i sin tur att det enkla, vardagliga lätt kommer på undantag. Helgdagskläderna snarare än vardagskläderna specificeras. När det gäller redskap och husgeråd får föremål i trä en relativt summarisk behandling uppe i skogsbygden. På slätten är förhållandet det motsatta. Där var det ont om skog.

Vilka problem forskaren kan möta i det här avseendet redovisar Bringéus både med hänvisning till egna och andras insatser. Detsamma gäller hur bouppteckningarna använts vid exemplifierande framställning. Ofta kan ju bouppteckningarna även om de är lapidariska fördjupa och komplettera vad vi vet genom exempelvis litterära belägg. De spånmattor, som Linné, Tidström och Hülphers omtalar, var inte som Gösta Berg trodde någon ostindisk import. Sådana fanns det i Malmöborgarnas gårdar redan under 1500-talet. Det har Einar Bager pekat på, just med bouppteckningar som vittnesbörd.

En stor del av framställningen ägnar Bringéus åt att belysa hur bouppteckningarna använts vid systematiska studier vare sig det nu gäller förändringar i tid och rum eller nyhetsaccepteringen inom olika sociala skikt. Men han pekar också på hur bouppteckningarna ger en inblick i ekonomiska system och social organisation, hur de kan ge underlag för strukturella studier och belysa rådande värderingar och normsystem. Av särskilt intresse är den ur metodisk synvinkel betydelsefulla frågan om på vilket sätt man kan redovisa de olika beläggen.

Häftet avslutas med en väl tilltagen litteraturförteckning. Med hänsyn till nytrycket hade det kanske varit naturligt att komplettera med exempelvis Einar Bagers Bofortegnelser I, 1546–59 (1977) och Carl-Johan Gadds Om bouppteckningarna som källmaterial vid undersökandet av redskapstekniska förändringar i jordbruket före 1800-talets mitt (sem. uppsats i ekonomisk historia, Göteborg, 1975).

Åke Werdenfels

Från Gästrikland 1976. Gästriklands kulturhistoriska förenings meddelanden. Gävle 1977. 121 s.

1976 års Från Gästrikland fyller av en uppsats om allmogekonstnären Hans Wikström. Författaren till den närmare 100 sidor långa uppsatsen är Tord Andersson, redaktör vid Gefle Dagblad, hembygdsintresserad och med fil. kand. i museiämnen. Framställningen är en utredning av Anderssons trebetygsuppsats i konstvetenskap, ventilerad i Uppsala 1976.

Hans Wikström som ju närmast är att beteckna som enastående som allmogemålare är naturligtvis behandlad även tidigare av folkkonstforskare. Flera uppsatser om Wikström har skrivits av Sigurd Erixon och Svante Svärdström har bl. a. utrett en del av hans verk i förhållande till förlagorna, ett beroende som varit starkare än för de flesta andra allmogekonstnärer. Ett annat mer okänt material, som T. Andersson använt sig av är påbörjade forskning för en lic. avhandling om Wikström som bibliotekarie Eric S. Nilsson aldrig hann fullfölja och vilkens arkiv Andersson haft till sitt förfogande. Det skulle vara intressant att få veta hur pass omfattande detta arkiv är. Notapparaten är eliminerad i Från Gästrikland-versionen av uppsatsen, men i författarens trebetygsuppsats framgår att källan måste vara av betydande omfattning.

Hans Wikström (1759–1833) föddes i Rättvik, och kom redan som barn till Ovan sjö i Gästrikland, dit hans far begav sig med sin familj för att söka arbete. Fadern, Börtas Hans Jonsson, var bonde och målare. Familjen skingrades efter faderns död och sonen Hans växte upp och tog anställning på olika gårdar i en närliggande socken, Österfärnebo. Av största vikt torde hans tre år långa tjänst som lakej hos kanslirådet Anders Schönberg ha varit. Arbetet kom att innebära resor och möjligheter att vidga det konstnärliga intresset och kunnandet. Hans Hansson blev här också Hans Wikström och fick med tiden även möjlighet att vidareutbilda sig hos stadsmålare i Stockholm.

Wikström etablerar sig så småningom som småbonde och kolare och vid sidan om detta är han målare. Han gör sin debut som allmogekonstnär just som den lokala folkkonsten i Gästrikland börjar svikta för trycket från den dalska och frågan är väl om man över huvud taget skulle kunna tillerkänna landskapet någon egen

profil på området vid den här tiden utan Wikströms insatser. För Wikström var trots sin härkomst verkligen långt ifrån Dalarna i sin konstnärliga gärning. I sina bilder passerar han under sin 50-åriga gärning allt från tung barock till stram nyantik och även om motiven dikteras av förlagor torde det finnas få som bl. a. med en sådan briljant kolorit så självklart gör andras bilder till sina egna.

Mycket av Wikströms måleri finns bevarat, en del torde också fortfarande gömma sig under tapetlager i gamla gårdar i Gästrikland och norra Uppland. Men vad som är förvånande är den ringa mängd möbler som finns kvar av konstnärens hand. Vi vet bl. a. genom ett signerat skåp på Läns museet i Gävle, att Wikström också var en skicklig snickare. Men varför är fynden så ytterst få? Förklaringen att bonads-måleriet tog hela hans tid håller inte, för han hade ju arbete med kolning vid sidan om jordbruket också. Så extrainkomster var säkert välkomna. Mängder av dalska möbler finns bevarade i Gästrikland från Wikströms tid. Kan det vara så att dessa av någon anledning var mer populära? Eller, genom sin massproduktion, billigare?

Från Gästrikland 1976 är en mycket förnäm årsbok med högtintressant innehåll. Det allra bästa i en sådan här uppsats är naturligtvis sammanställningen av kända målningar och biografien. Uppsatsen innehåller dessutom en mängd fina illustrationer, en fyndkartering av Wikströms verk samt en karta över hans resor. I ett mer pretentiöst vetenskapligt sammanhang skulle man naturligtvis efterlysa en striktare behandling av språket i förhållande till ämnet. Men att alltför mycket haka upp sig på detaljer vore att vara orättvis mot en uppsats som i sin helhet är ett mycket fint bidrag till kännedomen om en av vårt lands intressantaste allmogemålare.

Göran Gudmundsson.

Sigurd Erixon: Byalag och byaliv. Nordiska museet. Stockholm 1978. 174 s., ill.

Till 90-årsdagen den 26 mars 1978 av Sigurd Erixons födelse har Nordiska museet med stöd av Sigurd Erixon-kommittén utgivit i nytryck en

samling uppsatser av denne ledande gestalt i europeisk folklivsforskning. Typografi och illustrationer är föredömliga.

Mats Rehnberg, som svarar för urval och redigering, framhåller i förordet hur den svenska byn, dess lagar, organisation och struktur utgör grunden för den moderna svenska demokratin. Sigurd Erixons mångåriga fältstudier och fördjupade kunskaper på detta område ledde tyvärr ej till den sammanfattande översikt han själv satt som mål att någon gång bli i tillfälle skriva.

Jag hade personligen glädjen att på nära håll följa hans sista stora bystudie i Värö socken. Den förblev ofullbordad, men i detta opublicerade manus märks hur Sigurd Erixons rika kunskapsstoff knyter samman Sverige och kontinenten. I det gammaldanska landskapet Halland, som han bl. a. genom sitt äktenskap hade personliga relationer till, fann han i sin kontakt med en lokalhistoriker ett material, där utvecklingen i några byar kunde detaljstuderas tack vare en omfattande samling kartor, gårdshandlingar, traditionsuppteckningar, fotografier etc.

I angivna bok har Mats Rehnberg samlat några "klassiker" ur Sigurd Erixons produktion, som Granne är grannes broder (Fataburen 1931), En bys insignier och instrument (Svenska kulturbilder I:1, 1929) och några korta utdrag ur Strövtåg i svenska bygder (1941). Med den senare boken kan man göra en fascinerande resa under 1900-talets första årtionden med en ivrigt berättande kulturhistoriker som färdledare. Om valet av uppsatser i övrigt kan det råda delade meningar. Personligen anser jag man gör orätt emot Sigurd Erixon och vilseleder läsekretsen genom att in extenso publicera uppsatser som Svenska bystämmoplatser utomhus (Folk-Liv 1952) och Svenska byordningar (Folk-Liv 1953-54), icke minst mot bakgrund av vad som tillförts forskningen av faktamaterial i såväl Olov Isakssons avhandling Bystämman och bystadga, som i ett flertal uppsatser, publicerade i skilda tidskrifter. Särskilt finner jag uppsatsen Svenska byordningar idag ge en helt felaktig bild av sakförhållandena i Skåne, Halland, Blekinge, Uppland, Västerbotten, Norrbotten m. fl. landskap.

Mats Rehnberg nämner i sitt förord bl. a. att ett flertal uppsatser "för en större allmänhet sedan länge varit svåråtkomliga", vilket föranlett Nordiska museet ge ut denna bok. Medför

inte urvalet av uppsatser ett ansvar inför läsekretsen? Det kan icke berika varken forskare eller intresserade hembygdsvänner att få sammanställningar över byordningsmaterialet i svenska landskap, som saknar relevans till det material man idag har kunskap om. Utgivaren borde mera kritiskt gått till verket. Varför inte lämna en kort kommentar som sammanfattning i ett efterföljande slutkapitel? Då hade boken fått den fördjupning, som gett uppsatserna rättvisa i samtid och nutid. Sigurd Erixon och Sven Ljung gjorde en betydande insats med sin byordningsöversikt, men ingen har glädje av de många sakfelen i en uppsats, som nu ånyo mångfaldigats. Utgåvor av detta slag bör vara meningsfulla och vederhäftiga – ett rimligt krav från en intresserad läsekrets.

Bengt-Arne Person

Bordskik og Borddækning. Arv og Eje 1977. Dansk Kulturhistorisk Museumsforening, Viborg 1977. 162 s., ill.

Kosthållet och matvanorna har blivit föremål för ett till synes ständigt växande intresse i alla de nordiska länderna. Under senare år har framkommit ett flertal specialundersökningar i ämnet men också en del översiktliga arbeten och uppsatssamlingar av mera temabetonat slag.

Nu har i vårt södra grannland utgivits en innehållsrik och instruktiv framställning om bordskick och borddækning. Dansk kulturhistorisk museumsforening utger sedan länge en värdefull årsbok Arv och Eje. På senare tid har denna fått karaktären av särpublikationer, samlade kring bestämda ämnesområden. Den senaste av dessa har påpassligt nog tagit upp frågor som knappast tidigare ägnats tillräcklig uppmärksamhet i detta sammanhang.

Det hela har blivit en mycket tilltalande publikation, som genom sin uppläggning förmedlar värdefull kunskap och stimulerande synpunkter. Det är åtskilliga författare som medverkat till det goda resultatet. Helle Reinholdt skriver om de medeltida förhållandena, den mångkunnige Holger Rasmussen om bordskicket under 1500-t. o. m. 1700-tal och Lilli Friis i anslutning därtill om 1800-talets borgerliga bordskick från klassicism till "klunketid", dvs. vad vi kallar biedermeier. För bokens längsta bidrag svarar den insiktsfulle och lärde Ole Højrup, som skriver

om Borddäckning og bordskik bland bønder fra 1600 til 1900. Nästan helt obruten mark beträder Inge Adriansen med sin undersökning av bordskicket i några danska miljöer sedan första världskriget. Titeln på detta avsnitt är "Albuerne-af-bordet og lad-være-at-snakke-med-mad-i-munden!"

Det bildmaterial som illustrerar framställningen är av mycket hög klass och ovanligt fräscht. Det gör redan i sig självt boken till en värdefull uppslagskälla. Till en inte ringa del är det hämtat från de danska lokalmuseernas samlingar. Men många föremål i privat ägo har medtagits liksom arkivaliskt bildmaterial.

Självfallet kan man sätta några frågetecken till en del uppgifter och ställningstaganden. Det förvånar t. ex. när Højrup skriver om smørrebød, att "dette fenomen har som bekendt endnu kun ringe udbredelse uden for Danmark, men det ser ud til i øjeblikket at være ved at brede sig syd over i Europa". Det svenska "smörgåsbord" är som bekant ett ord med internationell spridning (i Förenta staterna t. ex.: "smorgasboard"), jämför min uppsats om Det svenska smörgåsbordet (Saga och Sed 1963). Och Højrup's förmodan att sønderjyderne sed att behålla hatten på under måltiderna vid gästabuden skulle vara ett slags protestaktion inom ståndssamhället, träffar nog inte det riktiga. Detta bruk måste ses i ett vida större sammanhang (Gunnel Hazelius-Berg: Om hattens rätta bruk, Fataburen 1963).

Adriansens inträngande skildring av de nutida bordsvanorna blottar många olikheter mellan Danmark och Sverige, som skulle vara värda en närmare analys. Så vitt jag vet saknas emellertid på vårt håll ett sådant material som det förf. själv insamlat och som nu finnes i arkivet i museet på Sønderborg Slot. Jag har av personliga skäl fäst mig vid en detalj. S. 150 säges att "de fleste voksne mennesker trodser derimod deres højrehændethed og sidder og spiser med kejten (alltså: vänster hand), fordi de ved, at just det er et af tegnene på gode manerer". Eftersom jag själv hör till dem som håller gaffeln i höger hand, har det roat mig att kunna konstatera, att detta är vanligt på många andra håll i världen, bl. a. mycket utbrett i Förenta staterna.

Slutligen ett ord om den vackra omslagsbilden till denna prisvärda bok. På det rekonstruerade bordet från 1780-talet har de små porslinsfigurerna placerats här och var mellan tallrikar och

fat. Enligt svensk herrgårdstradition uppställdes de alltid samlade på en plateau mitt på bordet.

Gösta Berg

Blekingeboken 1978. Red: *Gun Wilstadius*. Blekinge Musei och Hembygdsförening. Karlskrona 1978. 202 s., ill. Årsavgift kr. 30:—.

I tidskriften Schweiz. Archiv f. Volkskunde beklagade dess redaktör Rob. Wildhaber i en rec. i fjor, att den högt ansedda tyska tidskrift som förut haft titeln Hessische Blätter f. Volkskunde nu omlagts till en publikation med temahäften. Den möjlighet, skriver han, som unga forskare där haft att få publicera och få läsa sina alster, existerar alltså inte längre och de sparsamma publiceringsmöjligheterna har ytterligare reducerats. Det är en negativ sida av temapublikationerna, som även förts fram i svenska uttalanden såväl tidigare i recensioner i Rig som i förordet till Nordiska museets årsbok Fataburen 1975, där det säges, att det "klagats över att mindre uppsatser blivit svårplacerade sedan årsboken blivit temabunden".

Svårigheterna växlar naturligtvis efter hur starkt begränsande den övergripande rubriken är. Bland de svenska hembygdsförbundens årsböcker har under åren getts många exempel både på för- och nackdelar av att ha innehållet bundet till ett enhetligt ämne. Den senaste årsboken från Blekinge exemplifierar utmärkt fördelarna av ett fritt ämnesval. Här finns ett dusin olika uppsatser, som på skilda sätt har både lokalintresse och aktualitet men som skulle varit omöjliga att sammanföra under en gemensam årsboksrubrik.

En av landets äldsta bevarade kängelbanor presenteras, den i Sølvesborg från 1848–49, ett kulturminne som snarast behöver omses. Såsom det avslöjas i en annan uppsats skulle en fasadrenovering av kyrkan i Elleholm invid Listerlandet avslöja den sällsynta synen av en kyrka i korsvirke. Beviset härför är en teckning från 1856 av Nils Månsson Mandelgren. I årsboken finns också en i en tidigare årgång efterlyst utredning om den fransk-svenska släkten du Bordieu, som med ett antal 1700-tals porträtt är företrädd i Blekinge museum. För fornminnesinventeringar och utgrävningar redogöres i ett par uppsatser om Blekinges många trojeborgar

och om Avaskär, Kristianopels medeltida föregångare vid Blekinges ostkust.

En samling brev och loggböcker i familjeägo är källmaterialet för en skildring av Karlshamnsskaptenen N. J. Holms segelfärder till olika länder under årtiondena närmast efter 1800-talets mitt. Skildringen ger en inblick i den utlandshandel ett svenskt rederi bedrev med plankor och sten i export och kaffe och salt som främsta importartiklar. Även publiceras i årsboken en resedagbok från 1895 över en järnvägsresa från Sollefteå över Östersund, Trondheim och Oslo till Göteborg och Malmö och sedan till resmålet Ronneby för en månads brunnsvisning.

Sedan gammalt har Blekingeboken haft kontakt med vid universiteten pågående forskningsarbeten och resultaten därifrån har publicerats vid olika tillfällen. Dit hör i föreliggande årgång lundensaren och etnologen Mats Lindqvists studie om dalbygd och skogsbygd i Blekinge. Här belyses hur det geografiska läget och naturresurser påverkat ekonomin och de sociala förhållandena i ett par studerade byar inom de båda skilda zonerna.

Något mer utförligt skall till sist omnämnas

ett bidrag av årsbokens redaktör: Dalmålningar i Blekinge – finns dom? Två signerade målningar av Snarf Anders Andersson i Leksand från 1822 visar dokumentariskt, att dalmålningar förekommit i landskapet och för dem behöves alltså inget frågetecken. Diskuteras kan däremot hur de nått hit. Förf. nämner alternativet, att gårdens ägare "skickat efter målningarna" eller att målaren själv utfört dem på platsen. Det finns dock en tredje möjlighet. På 1920-talet berättade en meddelare i Kivik för mig, att dalfolk kom seglande dit med urverk och klockfodral i lasten. Men har man seglat till Kivik, har man dessförinnan kunnat besöka de sjövägen närbelägna städerna Karlshamn och Ronneby. Och har man kunnat ha klockfodral i båten bör man också kunnat medföra färdiga dalmålningar. Sådana har också satt spår i det fortsatta måleriet i Blekinge. Men figureernas karakteristiska utformning med långa kroppar och små huvud torde dock liksom texternas ordalydelse tyda på "inhemsk" målartradition.

Årsboken 1978 är försedd med en innehållsförteckning för 1958–77. Även har separat (pris kr. 15:-) utgetts ett register med stickord för årgångarna 1923–77.

Sigfrid Svensson

KORTA BOKNOTISER

Paul Wilstadius: Smolandi Upsalienses. Smålandsstudenter i Uppsala. Biografier med genealogiska notiser. V. 1700–1744. Utg. av Smålands Nation, Uppsala. Karlskrona 1978. 312 s., ill.

Med småländsk seghet och den skicklige arkivforskarens spårsinne fullföljer fil. d:r Paul Wilstadius arbetet på sitt stora verk om smålandsstudenterna vid Uppsala universitet. Nu föreligger den femte delen, omfattande tiden 1700–1744, då Carl Linnaeus blev inspektor. Den biografierar förutom de fyra inspektörerna under denna tid 394 studenter (nr 1371–1764).

Liksom den föregående delen (rec. i Rig 1973: 128) präglas den nya volymen av osviklig akribi och en överväldigande fullständighet. Man stannar i förundran och beundran över att förf. kunnat meddela inte

bara huvudpersonen med föräldrar och barn utan även dennes syskon. Genealogerna kan här få sitt lystmäte och kulturhistorikern finner här många intressanta okända notiser, som förf. letat fram ur domkapitelsprotokoll, domböcker, bouppteckningar och andra otryckta källor. Naturligtvis finns det ett utförligt register och dessutom porträtt av de fyra inspectores.

Man instämmer gärna i nationsinspektorns, prof. Sten Carlssons honnör (i ett förord) för förf., som "utan ett öres ersättning har satsat tid, möda och pengar på sin forskning" och som matrikelutgivare "för närvarande knappast har sin like i Sverige".

Sedan ovanstående skrivits har den lärde och flitige förf. gått ur tiden. Det blev honom inte förunnat att slutföra det stora verk som han ägnat så mycken omsorg. Men det som han redan åstadkommit skall bestå som ett monument aere perennius. *Hg Pl.*

Albert Sandklefs tryckta skrifter 1921–1977. Bibliografi utg. till 85-årsdagen den 13 maj 1978. Varberg 1978. 56 s.

Ovanstående bibliografi har med stöd av abonnenter bland vänner och kolleger utgetts av de båda av Sandklef grundade institutionerna Varbergs museum och Institutet för västsvensk kulturforskning. Halland och Varberg har livet igenom varit det dominerande intresset hos jubilarerna. Men lokalstudierna har fått väldiga utvidgningar i tid och rum: till irländska forntidshus och Roms klassiska badanläggningar, till de germanska dödsstraffen och senmedeltidens dräktskick, till folklig traditionsbildning, vittnespsykologi och tjänstemannalönerna under Karl XII:s krig. Lätt är det dock inte att få fram väsentligheterna i en bibliografi, i vars register korta recensioner av tidskriftsartiklar är blandade med mastodontvolymerna om Allmogesjöfart på Sveriges västkust 1515–1850 (927 s.) och en uppsats om sydsvensk folktradition om äganderätten till hittebi, som trots sina blott 5 sidor utgör ett viktigt rättshistoriskt bidrag. Bekvämare för läsaren hade det även varit om det ständigt upprepande "ibid" (på samma ställe) utbyts mot resp. publikationers titel, som i förkortning genomgående har färre antal bokstäver. Vanligt är annars också att i ett register recensioner sammanförs i en särskild grupp, ordnade efter författarnamn. Det är ju närmast efter de senare man letar.

Vill man i all mångsidigheten skaffa sig i siffror en bild av vad som främst lockat Sandklefs skrivlust och forskarintresse kan man i registret efterse vilka ämnen det ges flest hänvisningar till. Kryddat brännvin kommer då främst (17 ggr, men här är det samma bok som utgetts i 9 uppl.). Sedan följer bonadsmålari (15), bi (9), Bockstensmannen (9), Varbergs slott (9), folkdräkter (8), lin (7), Karl XII:s död (7) och Island (6). Alltsedan ungdomen har Sandklef varit museiman och ivrig samlare, men hela tiden också outtröttlig skribent och forskare. Årsbok och publikationer har för honom varit ett museums nödvändiga komplement. Där det inte är fråga om fristående böcker finns huvudparten av uppsatserna i de egna publikationerna Vår bygd och Varbergs museums årsbok, där de med hjälp av bibliografin är lätta att återfinna. Detsamma gäller dock inte Sandklefs roll som stridbar polemiker, som säkert många av hans läsare har i minne och som hade kunnat förtydligas genom insatta hänvisningar. Besvärligt kan det också vara att få fram någon av de många artiklarna och recensionerna i dagstidningarna; enklast torde de kunnas nås genom Varbergs museums stora klipparkiv. Recensionerna är särskilt intressanta genom Sandklefs starkt kritiska sinnelag och obundenhet gentemot auktoriteter. Till en sådan bild brukar också ofta höra en självuppfyllt tvärsäkerhet beträffande de egna idéernas bergfasta grund. Men självtilliten är kanske en förutsättning för en verksamhet av den omfattning

som denna bibliografi redovisar. Och för att författaren i sitt tack till abonnenterna käckt utlovar att fortsättning följer.

S. S.

Signe Uleskog, Stephan Elg (red.): Kvarnamåla, en bok om en bygd. En studiecirkel i "Bygd i förvandling" redovisar. Förlag: Kvarnamåla Fritidsförening 1977. 113, (9) s., ill.

Det finns gott om studiecirklar i landet, och de sysslar med de mest olikartade ämnen. Sedan några årtionden har många av dem ägnat sig åt emigrantforskning och även i tryck utgivit resultaten av sina forskarmödor. Nu har på sistone en del cirklar börjat intressera sig för den egna bygdens historia och därvid särskilt uppmärksammat bygdens förvandling under påverkan av industrialismen. Som kursbok har man därvid använt M. Hellspongs arbete *Bygd i förvandling*. Hur industrialismen förändrat våra levnadsvillkor.

Studiecirkeln i Kvarnamåla samhälle i södra Varend är pionjär såtillvida att den tycks vara den första som ansett det angeläget att för en större allmänhet redovisa resultatet av sina forskningar. Det har blivit en liten nätt bok på något över 100 sidor med kartor och äldre fotografier till belysning av texten. Perspektivet sträcker sig omkr. hundra år tillbaka i tiden. Den stora skiljelinjen mellan gammalt och nytt i bygdens liv utgöres av järnvägens tillkomst omkring sekelskiftet, som därför också ägnas stort utrymme. I ett femtiotal korta artiklar redogöres dessutom för skiftande ting, alltifrån hantverksbestyr till husförhör. Helt naturligt är det inte några ur historisk eller etnologisk synpunkt märkligare upptäckter som här redovisas. Boken vänder sig väl också främst till bygdens folk. Den lilla skriften tilldrager sig emellertid ett vidare intresse av två anledningar. Den ger exempel på vad en studiecirkel genom träget samarbete förmår åstadkomma och den utgör en liten pusselbit i ett större tema: det svenska samhällets förvandling från en agrarbygd till ett industrisamhälle.

Hg Pl.

Småländska kulturbilder 1976–77. Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund 49. Red: *Gunnar Lindqvist*. Jönköpings läns museum. Jönköping 1977. 164 s., ill.

I tidigare recensioner av denna årsbok har framhållits (Rig 1964, 1970), att den redan från början haft en

utpräglad vetenskaplig och dokumenterande karaktär. Gång efter annan har här införts högst utrymmekrävande bidrag. Så också i senaste årgången, där fil. dr. Ingrid Böhn-Jullanders uppsats om de bruk i Tabergs bergslag (Taberg, Hörle och Ohs) som varit i den holländska familjen Baaks ägo, fyller två tredjedelar av boken. Den aktuella anledningen är att ett stort, tidigare förbisett arkivmaterial framkommit, handlingar från en arvtvist som sträckte sig mellan 1686–1705. I dessa finns utförliga beskrivningar och inventarieförteckningar över bruket.

I årsboken ingår även en uppsats av civilekonom Sven Ahrne, Folkdräktsmycken i omvandling. Den visar en ambition att uppta ett i årsböckerna sällan förekommande ämnesområde. Förf. har omsorgsfullt tillgodogjort sig vad som tidigare skrivits om sydsvenskt dräktsilver, men trots att han har ett särskilt avsnitt om småländska halslås har han dock förbisett en uppsats härom i Rig 1969. Det kan f. ö. nämnas att temat i Ahrnes uppsats, men utan kännedom om denna, även behandlas i Kulturens årsbok för i år: Bröstsöljor med "elefantsjuka". Till skillnad från den väl genomförda illustreringen av Tabergsuppsatsen har de avbildade smyckena så mörka slagskuggor, att man kan tro, att de återgetts efter fotostatkopior. Härtill kommer en slarvig layout.

Årsboken innehåller slutligen en redogörelse för Jönköpings läns folkrörelsearkiv, en institution på läns museet som efter några års förberedelsearbete tillkom 1972. Det innehåller ej mindre än 786 förningsarkiv, något som gott motiverar rubriken Jönköpings län – ett folkrörelselän.

S. S.

Ur Nordals härads domböcker 1613–1732. Utdrag sammanställda av *Anders Edestam*. Ed 1977. 423 s.

Ur Vedbo härads domböcker 1613–1732. Utdrag sammanställda av *Anders Edestam*. Ed 1977. 274 s.

Förre läroverksadjunkten Anders Edestam (1898–1978) i Ed blev 1970 hedersdoktor vid Göte-

borgs universitet för ett stort historiskt författarskap. Edestam publicerade "ett stort antal lokalhistoriska undersökningar rörande Dalsland, genomgående av hög kvalitet" (professor Erik Lönnroth i sin motivering till fakulteten). Edestam fick också i uppdrag att göra ett nytt herdaminne över Karlstads stift (rec. i Rig 1968, 1973, 1977). Under publicering är nu Edestams stora arbete till främst släktforskarnas fromma: utdrag ur domböckerna för Dalslands fem härad, åren 1613–1732, på normaliserad svenska. Hittills har utkommit delarna för Nordals och Vedbo härad – tillsammans utgör de cirka 700 tätskrivna A4-sidor i maskinskrift. I tur att ges ut står Valbo, Sundals och Tössbo härad. Utdragen fungerar som en refererande innehållsförteckning till vad domböckerna under denna tidrymd innehåller i den mån släktforskaren kan ha glädje av det.

När Landsarkivet för Nørrejylland gjorde ett liknande register för Viborg landsting, sade man uttryckligen ifrån att avsikten med utdragen inte var att göra domboken överflödigt utan mera lättillgänglig för forskaren. Samma intention gäller säkerligen också för Edestams arbete. För många i Edestams målgrupp betyder det att göra domböckerna tillgängliga överhuvudtaget, eftersom de gamla skrivstilarna kan bereda lässvårigheter. Dessa utdrag kan emellertid vara till glädje också för de allmänt kultur- och lokalhistoriskt intresserade. De ger en god bild av de svårigheter – för att inte säga ren nöd – som befolkningen i dessa trakter hade att utstå i samband med krigets härjningar. Nöden i sin tur förklarar säkert många av de misshandelsfall som rapporteras. Vi erfar också en mängd pålagor som drabbade befolkningen: pengar till nytt tingshus, vägröjning, skallgångsskyldighet, kyrkoskatt, skjutsplikt etc etc. Reduktionen skyttar (Vedbo s. 173). Den stora mängden mål rör äganderätt till fast egendom, sedlighetsmål och stölder. Tyvärr saknas sak- och namnregister.

Ett enormt arbete har lagts ner, som släktforskarna bör vara tacksamma över, eftersom vi för denna tidrymd saknar mantalskrivningsuppgifter.

G. H-g

FÖRENINGSMEDDELANDEN

Styrelseberättelse 1977

Föreningen för svensk kulturhistoria har under år 1977 liksom tidigare år helt inriktat sin verksamhet på att ekonomisera utgivningen av tidskriften RIG.

Under året har fyra häften utgivits. Tidskriftens redaktion har bestått av professor Gösta Berg, ansvarig utgivare, professor Sigfrid Svensson, Lund, verkställande redaktör, samt föreningens sekreterare.

Under året har föreningen genom Statens humanistiska forskningsråd erhållit ett anslag av 22 000 kronor som bidrag till tryckningen av tidskriften.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

Ingående Balans Konto

1/1 1977		
<i>Tillgångar</i>		
Sv. Handelsb., kapitalräkning	463:25	
Sv. Handelsb., kapitalsamlingsräkning	3 840:10	
Postgiro	1 039:19	
Kassa	859:80	
Tidskriften Rig	1:—	
Balanserat underskott	8 494:61	
./.. årets överskott	1 375:54	7 119:07
	Kronor	13 322:41

Skulder

Ledamöters Fond	5 500:—	
Obet. fakturor för tryckning och honorar	1 906:—	
Reserverat för tryckningskostnader	5 000:—	
Nordiska museet	916:41	
	Kronor	13 322:41

Resultaträkning

Intäkter

Statens Humanistiska Forskningsråd	22 000:—	
Medlemsavgifter	24 077:79	
Försäljning Rig	699:82	
Räntor	352:60	
Gåva	500:—	
	47 630:21	
Underskott	38:59	
	Kronor	47 668:80

Kostnader

Honorar och tryckningskostnader	45 950:40
Avgår: Disp. tidigare reserv. medel	2 000:— 43 950:40
Diverse utgifter	3 718:40
	Kronor 47 668:80

Balansräkning 31 december 1977

Tillgångar

Sv. Handelsb., kapitalräkning	536:75	
Sv. Handelsb., kapitalsamlingsräkning	3 819:20	
Postgiro	1 946:22	
Kassa	447:30	
Ej utkvitterad gåva	500:—	
Tidskriften Rig	1:—	
Balanserat underskott	7 119:07	
Årets underskott	38:59	7 157:66
	Kronor	14 408:13

Skulder

Ledamöters Fond	5 500:—	
Obet. fakturor f. tryckning o. honorar	4 514:80	
Reserverat för tryckningskostnader	3 000:—	
Nordiska museet	1 393:33	
	Kronor	14 408:13

Stockholm den 27 april 1978

Åke Kromnow

Bo Westerberg

Hans Medelius

REVISIONSBERÄTTELSE

Undertecknade av Föreningen för svensk kulturhistoria utsedda revisorer för granskning av 1977 års förvaltning får härmed efter fullgjort uppdrag avgiva följande revisionsberättelse. Vi har granskat föreningens räkenskaper för 1977 och funnit desamma vara förda med omsorg och reda, alla utgiftsposter vederbörligen verifierade och föreningens behållning i överensstämmelse med för oss företedda handlingar. Föreningens ekonomiska ställning framgår av bifogade vinst- och förlusträkning samt utgående balansräkning per den 31 december 1977. Vi får därför tillstyrka, att föreningen beviljar skattmästaren och styrelsen ansvarsfrihet för det gångna årets förvaltning.

Stockholm den 19 april 1978

Viveka Granlund

Lillemor Kihlskog

Rapporter om museernas

SAMTIDSDOKUMENTATION

FÖREMÅL, BILD, DATA

Riktlinjer för Nordiska museets insamlingsverksamhet.

Pris 18: 45.

FRÅN KNAPPNÅL TILL JUMBOJET

Förhandlingar vid konferens på Julita gård 18—20 juni 1973 om de kulturhistoriska museernas föremålsinsamling.

Pris 25: 65.

BLIR BILDEN BEVARAD?

Rapport från Nordiska museets konferens i Uddevalla 26—28 augusti 1974.

Pris 20: 50.

MUSEERNAS KULTURHISTORISKA DATAINSAMLING

Förhandlingar vid Nordiska museets konferens i Södertälje 15—17 nov. 1976.

Pris 29: —.

SLUTRAPPORT RÖRANDE SAMTIDSDOKUMENTATION GENOM FÖREMÅLSINSAMLING VID KULTURHISTORISKA MUSEER

Pris 20: —.

Rekvireras **direkt från Nordiska museet, Bokförmedlingen, 115 21 Stockholm. Tel 08/63 05 00.**

Nya böcker från
NORDISKA MUSEET

**Svenska slöjdföreningen och konstindustrin före
1905**

av

Gunilla Frick

Nordiska museets Handlingar 91

Pris 99: 50 inkl moms.

Gunnebo I—III

av

Arvid Baeckström

red och utgiven av Göran Axel-Nilsson

Nordiska museets Handlingar 88—90

Del I Egendomen och ägarna

Del II Herrgården

Del III Ritningarna

Pris 482: 50 inkl moms.

Böckerna kan köpas i bokhandeln eller beställas direkt från

Nordiska museet

Bokförmedlingen

115 21 Stockholm

tel. 08/63 05 00